

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

TOHIROV SOBIRJON QOBILOVICH

“ARUZ VAZNI QOIDALARI”

O‘QUV QO‘LLANMA

Samarqand davlat universiteti
kengashining 2019 yil
28-noyabrdagi 4 - sonli
qaroriga asosan nashrga
tavsiya etilgan
(Guvohnoma № 108)

Samarqand davlat universiteti - 2020 y.

UDK: 801.731

Tohirov S.Q. Aruz vazni qoidolari. O'quv qo'llanma. Samarqand, SamDU nashri, 2020. – B. 172.

Turkiy va fors-tojik mumtoz she'riyatining asosiy o'lchov tizimi bo'lgan aruz, uning nazariyasi va amaliyoti, turkiy aruzning o'ziga xos ritmikasi hamda qonuniyatlarini o'rganish va o'rgatish filologiya sohasining muhim vazifalaridan biridir. Zero vazn she'r badiiyati va jozibasining asosiy unsurlaridan bo'lib, uni o'rganish badiiy asar matnining mukammalligi, undagi shakl va ma'no munosabati, ijodkor mahorati, asarning badiiy barkamolligi haqida tasavvur hosil qilishning asosiy omillaridan biridir.

Ushbu o'quv qo'llanmada aruz vaznlar tizimining tarixiy taraqqiyoti, nazariy qonuniyatlari va amaliyotini o'rganish, rang-barang vaznlarda yaratilgan mumtoz nazm namunalarining o'ziga xos ritmikasini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan "Aruz vazni qoidolari" fanining asosiy mazmuni o'z ifodasini topgan.

Qo'llanma "filologiya va tillarni o'qitish" yo'nalishi talabalari, magistrantlari hamda shu soha yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir
filologiya fanlari doktori **D.Salohiy**

Taqrizchilar
filologiya fanlari nomzodi **I.Sulaymonov**
pedagogika fanlari nomzodi **M.Tursunova**

*Taniqli adabiyotshunos va
aruzshunos olim Tohirov Qobiljon
Tohirovichning porloq xotirasiga
bag'ishlanadi*

KIRISH

SHE'RIY VAZN TUSHUNCHASI, ARUZ VA ARUZHUNOSLIK

Vazn she'riy nutqning asosiy belgilaridan biridir. Nutq bo'laklarining muayyan o'lchov asosida joylashtirilishi ritmni, bu esa o'z navbatida she'r yoxud nazmni yuzaga keltiradi. Shamsiddin Qays Roziy (XII – XIII asr) “Al-Mo’jam fi ma’oyiri ash’oril ajam” asarida “she'r” so‘zining lug‘aviy va istilohiy ma’nolari haqida shunday deydi: “Bilgilkim, she'r asli lug‘atda bilimdir va so‘zning to‘g‘ri idroki ma’nosini berur va istilohiy jihatdan ma’nosi murattab¹ va mutasoviy² va oxirgi harflari bir – biriga monand keluvchi suxandir. Va shuning uchun murattabi ma’noviyi suxan deyildiki, haqiqiy she'r bilan bema’ni tartibsiz kalom o‘rtasida farq bordir”.

Darhaqiqat, Sharq xalqlari ma’naviyatida “so‘z”ga, uning rutbasi, qudratiga nisbatan alohida ehtirom mavjud bo‘lgani sir emas. Zero Hazrat Navoiy aytganlaridek:

Dahri muqayyad bila ozodasi,
Borcha erur “kof” ila “nun”zodasi.³

Shu bilan birga, “kalomi mavzunu muqaffa” deya ta’riflangan nazmning martabasi nasrga nisbatan ulug‘roqdir:

Nazm anga gulshanda ochilmog‘lig‘i,
Nasr qaro yerga sochilmog‘lig‘i.

¹ Tartibga solingan.

² Teng qismlarga bo‘linuvchi.

³ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7-tom (“Hayrat ul-abror”). – T.: Fan, 1991. 57-b.

Bo'lmasa e'joz⁴ maqomida nazm,
Bo'lmas edi tengri kalomida nazm.⁵

Alisher Navoiy kalomullohda nazm namunalarining mavjudligini, ularning ayrimlari aruz o'lchovlariga mos ekanligini inobatga olib bu ilm ("ilmi aruz")ni "sharif fan" deya ta'riflaydi.

Modomiki, nazm, yoxud she'r o'lchovli nutq ekan, uning o'lchov birliklari nima degan savol tug'iladi. Dunyo xalqlari she'riyatining tarixiy taraqqiyotida turli-tuman she'riy vaznlar yoki vaznlar tizimi qo'llangan va qo'llanmoqda. Ular hozirgi adabiyotshunoslikda ikkita katta guruhga bo'linadi:

1. Kvantitativ (nemis tilidan olingan bo'lib "miqdor" ma'nosini bildiruvchi so'z) she'riy tizimlar.

2. Kvalitativ (lotin tilidan olingan bo'lib, "sifat, urg'uli" ma'nolarini bildiruvchi so'z) she'riy tizimlar.

Kvantitativ she'r tuzilishida misralardagi cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladi. Bunday vaznlar manbalarda metrik (metr-o'lchov) vaznlar nomi bilan ham yuritiladi. Hind, arab, fors-tojik, grek va yunon she'riyatidagi vaznlar, shu jumladan, aruz ham kvantitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Kvalitativ she'riy tizimlarda misralardagi hijolar miqdorining tengligi, urg'ularning muayyan tartibiga asoslaniladi. Shunga ko'ra ular uchta asosiy guruhni tashkil etadi:

1. Sillabik (bo'g'in) – bo'g'inlar yoki hijolar sonining tengligiga asoslanuvchi vaznlar.

2. Tonik (urg'u) – urg'uli bo'g'inlarning muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

3. Sillabik-tonik (bo'g'in-urg'u) – bo'g'in va urg'ularning miqdori hamda muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

⁴ Mo'jiza, ya'ni inson tomonidan kashf etilgan hodisa emas, tangri mo'jizalaridan.

⁵ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7-tom ("Hayrat ul-abror"). – T.: Fan, 1991. 61-b.

Rus, fransuz, polyak, serb va boshqa xalqlar she'riyati, shu jumladan, o'zbek she'riyatidagi barmoq she'riy tizimi kvalitatif she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Demak, barcha xalqlar she'riyatida nazmning asosiy o'lchov birliklari harf (tovush), hijo (bo'g'in yoxud undan kattaroq birlik) va urg'udir.

Aruz vaznlar tizimi haqida dastlabki tushunchaga ega bo'lish uchun uning boshqa she'riy mezonlar bilan mushtarak va farqli jihatlari haqida aniq tasavvur hosil qilish lozim bo'ladi. Buning uchun bir necha misolni ko'rib o'tamiz.

Quyidagi misrallarni solishtirib, hijolar soni, urg'ular o'rni hamda hijolarning cho'ziq-qisqaligiga e'tibor bering:

1-misol:

Derazamni'ng / oldida' bir tu'p, = 9 ta hijo

V V – – / – V – – –

O'ri'k o'ppoq / bo'li'b gulladi' = 9 ta hijo

V – – – / V – – V –

Izoh: "V"- qisqa bo'g'in, "–" - cho'ziq bo'g'in, " ' "-

urg'u belgisi

Mazkur satrlarda urg'ularning ham cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning ham muayyan tartibi mavjud emas, ya'ni ikkala misrada ular bir xil emas. Bunda faqat hijolar miqdori (9 ta) hamda bu hijolarning pauza (to'xtash) bilan ajratiladigan ritmik bo'lak-turoqlarni (4+5) tashkil qilishiga asoslaniladi.

2 - misol:

Yigitla'r maktubi'n bitganda' qonda'n, = 11 ta hijo

V – – – – – – – – –

Kelinla'r firoqda'n chekkanda' yohu'. = 11 ta hijo

V – – V – – – – – –

Bu satrlarda bo'g'inlar soni (11 ta) hamda urg'ularning muayyan tartibi (uchinchi, oltinchi, to'qqizinchi va o'n birinchi

hijolarda) mavjud.⁶ Biroq cho‘ziq va qisqa hijolarning tartibi doimiy emas. Xususan, 1-misraning 4-hijosi (**mak**) cho‘ziq bo‘lsa, keyingi misraning shu hijosi (**fi**) qisqadir.

3-misol:

Пуска'й ты вы'пита други'м,	= 8 ta hijo, urg‘u – 2, 4, 8
Но мне' оста'лось, мне оста'лось	= 9 ta hijo, urg‘u – 2, 4, 8
Твой'х воло'с стекла'нный ды'м	= 8 ta hijo, urg‘u – 2, 4, 8
И гла'з осе'нняя уста'лость. ⁷	= 9 ta hijo, urg‘u – 2, 4, 8

Bu she’riy bandda bo‘g‘inlar soni ikki xil (8 va 9), lekin asosiy urg‘ular to‘rtala misrada ham bir xil tartibda, ya’ni ikkinchi, to‘rtinchi va sakkizinchi bo‘g‘in yoki hijolarga to‘g‘ri keladi. Demak, bu she’rda ham bo‘g‘in va urg‘u qoidalariga (sillabik-tonik) amal qilingan. Biroq misralardagi bo‘g‘inlarning cho‘ziq va qisqaligi bir xil tartibda emas. Buni to‘rtala misraning birinchi bo‘g‘inlarini solishtirish orqali ham bilib olsa bo‘ladi.

4-misol:

Baholik	dino-r	ul	biliklik	kishi	= 11 ta hijo
V – –	V – –	V – –	V –		
Bu johil,	biliksiz	bahosiz	bishi	= 11 ta hijo	
V – –	V – –	V – –	V –		

Baytda bo‘g‘inlar soni (11 ta) teng bo‘lishidan tashqari, ularning cho‘ziq-qisqaligi ham bir xil tartibda takrorlangan. Ammo birinchi misradagi “dinor” va “ul” so‘zlari alohida urg‘uga ega bo‘lsa, ikkinchi misradagi “biliksiz” so‘zida bitta – oxirgi bo‘g‘inda urg‘u mavjud. Demak, bu baytda hijolar miqdori hamda cho‘ziq-qisqaligining muayyan tartibiga e’tibor qaratilgan.

She’riy vaznlar shu tariqa bir-biridan farqlanadi.

⁶ Bu o‘rinda A.Oripovning mashhur she’ridagi aynan shu misralarning o‘zi nazarda tutilgan.

⁷ Есенин С.А. Избранное. –М.: Просвещение, 1989. стр. 67.

E'tibor bergan bo'lsangiz, keltirilgan misollar orasida so'nggi baytning vazn-o'lchov talabi boshqalariga nisbatan murakkabroq. Unda so'zdagi hijolar soni yoxud birgina hijoda mavjud bo'ladigan urg'uni inobatga olishning o'zi yetarli emas. Balki har bir hijoning sifati, cho'ziq yoki qisqaligini e'tiborga olish va bir xil tartibga qat'iy rioya etish talab qilinadi. Bu esa she'rni ijod etuvchi muallifdan ham, uni o'rganuvchi adabiyotshunos yoxud shunchaki mutolaa qiluvchi kitobxondan ham muayyan tayyorgarlik, salohiyat va malaka talab etadi. Vaholanki, ko'rib o'tgan misolimiz aruz she'riy tizimidagi eng sodda vaznlardan biridir. Siz bilan birga o'zlashtirmoqchi bo'lgan fanimiz ayni shu tayyorgarlik vazifasini o'taydi.

Har bir fanni, sohani o'rganishning eng muhim omillaridan biri, zamohaviy istiloh bilan aytganda, motivatsiya, ehtiyoj va maqsad uyg'unligidir. Aruzni o'rganishning bo'lajak adabiyotshunos, pedagog va, umuman, madaniyatli inson uchun qanday ahamiyati bor? Quyida aruzning ayrim ahamiyatli jihatlarini keltiramiz. Zora ular motivatsiyani shakllantirish va kuchaytirishga ko'maklashsa.

1. Aruz qoidalarini bilish, murakkab vaznlarda yozilgan baytlarni taqte' qila olish (ritmik bo'laklarga ajrata olish) azaldan salohiyat, iqtidor, ta'bir joiz bo'lsa, yuksak madaniyat belgisi sanalgan. Mana bir misol. Sayfi Saroyi "Guliston bit-turkiy" asari muqaddimasida shunday voqea keltiradi:

"Ilk yoz kunlarida bir kun, bo'ston ichinda, gullar orasinda bir necha zarif olimlar bilan o'turub, insho ilminda bahs qilib, abyoti g'arib va ash'ori ajib o'qudum esa, ul olimlarning ulusi aruz ilmidin bir mushkul baytning taqattu'in savol etti. Filhol javobin eshitib aytti: "Ey adibi g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor. Qabul qilsang, xayr bo'lg'ay". Ayttim: "Buyurung". Aytti: "Shayx Sa'diy "Guliston" in turkiy tarjima qilsang, bir sohibdavlat er otina..."⁸

⁸ Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. 44-45-b.

Bir qarashda “mushkul bayt taqte’si” bilan Sa’diy “Guliston”ining tarjimasi o’rtasida qanday aloqa bor, deb o’ylash mumkin. Biroq ayni shu fazilat – qiyin baytlarning vaznini tahlil qila olishi muallifning “adibi g’arib”, yuksak salohiyat va iqtidor egasi ekanligini ko’rsatgan. Tarixiy va adabiy manbalarda bunday misollar juda ham ko’p. Binobarin, aruz she’riy tizimi qonuniyatlarini o’rganish nafaqat she’r ilmini zabt etish balki, umuman nutq madaniyati, fasohat ilmini egallashga, inson dunyoqarashining kengayishiga ko’maklashadi.

2. Aruzni, uning o’ziga xos ohanglarini bilish, shu vaznda yozilgan asarlarning faqat mazmunidangina emas, ohang jozibasidan ham zavqlana olish, shu mazmunning shakl bilan mutanosibligini his qilishga yordam beradi. Bunday zavqni, odatda, so’z bilan ifodalab bo’lmaydi.

2. Aruz qonuniyatlarini puxta o’rganish ijodkor badiiy mahoratini to’laroq tasavvur qilish imkonini beradi. O’zbek adabiyoti tarixida vazn imkoniyatlaridan mohirona foydalanadigan, yangi vaznlar ijod eta oladigan, an’anaviy vazn talablariga to’la rioya etadigan hamda an’anaviy vazn qoliplaridan ba’zan chetga chiqadigan shoirlar mavjud. Bu esa shoir badiiy mahorati mezonlaridan biridir.

3. Aruz mustahkam o’lchovlarga ega bo’lganligi uchun uning yordamida she’riy matnlardagi odatiy va tasodifiy xatolarni aniqlash imkoniyati mavjud. Quyidagi misollarga e’tibor bering:

Sano haq/qakim ko/shifi ho/l erur,
 V – – V – – V – – V –
 Xirad mush/kiloti/g’a hal(l)o/l erur
 V – – V – – V – – V –

*Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 3-tom. – T.: Fan, 1989.
 525-b.*

Demaki nar/gis ko’zi mas/ti xarob,
 – V V – – V V – – V ~

Balki (a)dam /gulshanida/ masti xob.

– V(V) – – V V – – V ~

Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7- tom. – T.: Fan, 1991. 19-b.

Birinchi baytda “hallol” (hal qiluvchi) soʻzidagi bitta “l” harfining tushib qolishi choʻziq boʻgʻinni qisqaga aylantirgan boʻlsa, ikkinchi baytdagi “adam” (yoʻqlik) soʻzidagi “a” harfining tushib qolishi natijasida bitta hijo kamaygan. Bunday nuqsonlar mazmunga jiddiy zarar etkazishini inobatga olganda, vaznni bilishning ahamiyati yana-da oydinlashadi. Keltirilgan misollar faqat shu nashrlardagina tahririyat tomonidan yoʻl qoʻyilgan xatolar. Biroq barcha nashrlarda takrorlanuvchi, odat tusiga kirgan nuqsonlar ham yoʻq emas. Jumladan, eng koʻp takrorlanuvchi xatolardan biri Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidan olingan mashhur bayt:

Odami ersang demagil odami,

Onikim yoʻq/ xalq gʻami/din gʻami.

– VV – – V V – – V –

Ikkinchi misraning uchinchi hijosi qisqa boʻlganligi uchun “oniki” soʻziga “m” tovushini qoʻshishning iloji yoʻq. Aks holda “muftaʼilun” rukni “foʼilotun”ga aylanadi. Bu esa “Hayrat ul-abror” dostoni vazniga xilofdir.

4. Aruzni bilish sheʼriy janrlarni farqlash va toʻgʻri tahlil qilish imkonini beradi. Zero, ruboiy, tuyuq, mustazod, noma (yoxud muhabbatnoma), sayohatnoma kabi janrlar uchun vazn asosiy xususiyat sanaladi. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida qayd etilgan turkiy, chinga, aruzvoriy kabi “surud” navʼlarini ham shu qatorga qoʻshish mumkin.

Aruz ilmini oʻrganishning bundan boshqa ham koʻplab foydali jihatlari mavjud boʻlib, ular belgilangan koʻnikma va malakalarni egallash davomida oydinlashadi.

“**Aruz**” atamasining kelib chiqishi haqida turlicha fikrlar mavjud.

1. Alisher Navoiyning ma’lumot berishicha, bu atama vazn asoschisi Xalil Ibn Ahmadning vatani bo’lmish Arabiston yarim orolida joylashgan bir vodiyning nomi bo’lib, u vodiydagi kishilarning asosiy mashg’uloti vaqtinchalik uy – chodir tikib sotishdan iborat ekan. Arab tilida uy ma’nosi “bayt” so’zi bilan ifodalanganligi uchun, Xalil Ibn Ahmad she’rning eng kichik qismini ham shu so’z bilan nomlagan. Aruz tizimidagi atamalarning ko’pchiligi shu vodiylar xalqining urf-odatlariga, ashyolari nomidan olingan.

2. “Aruz” so’zi, shuningdek, uyning (chodirning) asosini tashkil etuvchi ustunlar (ruklar)dan birining nomini ham ifodalay ekan. Ayrim olimlarning fikriga ko’ra, vaznning nomi aynan shu so’zdan olingan.

3. Fors-tojik aruzshunosligining asoschilaridan biri bo’lgan Shamsiddin Muhammad Qays Roziyning “Al-Mu’jam” asarida mazkur atamaning etimologiyasi haqida boshqacha fikr keltirilgan: “Bidon, ki aro’z mizoni kalomi manzum ast, hamchunon, ki nahv mizoni kalomi mansur ast. Va onro az bahri on aro’z xonand, ki ma’ro’zi alayhi she’r ast, ya’ne she’rro bar on arz kunand, to mavzuni on az nomavzun padid oyad va mustaqim (saheh) az nomustaqim (nosahh) mumtoz gardad”.⁹ (Bilgilki, nahv (sintaksis) mansur (nasriy) nutq o’lchovi bo’lgani kabi, aruz manzum (she’riy) nutq o’lchovidir. Va uni shuning uchun aruz deb nomlaydilarki, she’rni unga arz qiladilar, toki vaznli she’r vaznsizdan, to’g’risi noto’g’ridan farqlansin).

Aruzshunos olimlar, xususan, Alisher Navoiyning fikriga ko’ra, aruz vaznlari arab she’riyatida ancha qadimdan qo’llangan. Shuningdek, “Qur’oni Karim”dagi ayrim oyatlar, Payg’ambar (s.a.v.) hadislari ham aruz vaznlariga mos ekanligini ta’kidlab Navoiy bir necha misol ham keltiradi:

⁹. Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu’jam. – Dushanbe: Adib, 1991. 31-bet.

“Ammo bilgilkim, aruz fanikim, nazm avzonining¹⁰ mezonidur¹¹, sharif¹² fandur. Nevchunkim, nazm ilmining rutbasi¹³ bag‘oyat biyik¹⁴ rutbadur. Andoqki, haq subhanahu va taoloning kalomi majidida ko‘p yerda nazm voqe‘ bo‘lubdurki, aruz qavoidi¹⁵ bila rostdur. Ul jumladin biri bu oyatdurkim “Lan tanoval birra hatta tunfiqu”¹⁶dur, “ramali musaddasi mahzuf” voqe‘ bo‘lubdur. Va yana budurkim: “Val-mursaloti urfan, falosifoti asfan”¹⁷kim vazni “maf‘uvlu fo‘ilotun maf‘uvlu fo‘ilotun”dur... Va rasul sallallohu alayhi vasallam ahodisida¹⁸ dag‘i ham bu tariq tushubdur. Ul jumladin biri budurkim, “man akrama oliman faqad akramani”¹⁹kim, vazni “maf‘uvlu mafo‘ilun mafo‘iylu fa‘ul”dur va ruboiy vaznida “hazaji axrabi maqbuzi makfufi majbub” voqe‘ bo‘lubdur” [2. 45].

Ayrim mutafakkirlarning qarashlariga ko‘ra, ruboiy janrining paydo bo‘lishida ham eng mashhur oyatlardan biri “La havla va la quvvata illa billah” oyatining vazn-o‘lchovi zamin bo‘lgan.

Binobarin, aruz vaznlar tizimi VIII asrda yaratilgan bo‘lsa-da, amalda aruz ritmikasi qadimdan mavjud bo‘lgan.

Aruz she‘riy vaznlar tizimi nazariyasiga milodning VIII asrida yashab o‘tgan arab filologi Xalil Ibn Ahmad (vafoti 791 y.) tomonidan asos solingan. Uning “Kitob ul-ayn” asarida mazkur vaznning nazariy qonuniyatlari o‘z ifodasini topgan. Biroq Xalil ibn Ahmadning asari bizga qadar yetib kelmagan. U yaratgan qoidalar va misollar keyingi asrlarda yashagan aruziylar²⁰ning asarlari orqali yetib kelgan. Jumladan, fors-tojik

¹⁰ avzon – vazn so‘zining ko‘plik shakli, vaznlar.

¹¹ mezon – o‘lchov.

¹² sharif – sharaflı.

¹³ rutba – martaba, daraja.

¹⁴ biyik – yuqori, yuksak.

¹⁵ davoid – qoida so‘zining ko‘plik shakli, qoidalar.

¹⁶ Tarj. “Suygan narsalaringizni infoq-ehson qilib bermaguningizcha hargiz yaxshilikka (jannatga) yetmagaysiz” (Qur‘oni Karim, “Oli Imron” surasi, 92-oyat).

¹⁷ Tarj. “Paydar-pay yuboriladigan shamollar va quturadigan bo‘ronlar (ga qasam)” (Qur‘oni Karim, “Val Mursalot” surasi, 1-2-oyatlar).

¹⁸ ahodis – hadis so‘zining ko‘plik shakli, hadislar.

¹⁹ Tarj. “Kim olimlarni e‘zozlasa, o‘zi ham e‘zozlanadi”.

²⁰ Aruz ilmi bilan mashg‘ul bo‘lgan olimlarga nisbatan aruziy atamasi ishlatilgan.

aruzining asoschilaridan biri Nasiruddin Tusiy o‘zining “Me’yor ul-ash’or” asarida shunday yozadi: “Aruziylar har bir vaznni tushuntirish uchun misol tariqasida bayt keltiradilar. Va arab aruzidan aynan Xalil ibn Ahmad izohlagan baytni keltiradilar. Shu sababli biz ham ushbu baytlarni aynan o‘zgarishsiz keltiramiz... Biz ishni Tabil bahrini tahlil qilishdan boshlaymiz, zero, Xalil ibn Ahmad shu yo‘ldan borgan va boshqalar ham unga ergashgan edilar”.²¹

Manbalarda qayd etilishicha, Xalil ibn Ahmad aruz ilmidagi juzvlar, sakkizta asl rukn (asllar), 15 ta bahr (tabil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, sari’, munsareh, muzore’, xafif, muqtazab, mujtass va mutaqorib) hamda beshta doira (bir-biriga yaqin bahrlarni aks ettirish uchun maxsus chizma) yaratgan.²²

Aruz vazni IX asrdan boshlab fors-tojik she’riyatiga, XI asrdan boshlab esa turkiy she’riyatga ham kirib keldi. Biroq mazkur tillar (arab, fors-tojik va turkiy) fonetik, leksik va grammatik jihatdan tubdan farq qilishi tufayli, har bir tildagi aruzning o‘ziga xos belgilarini yoritish, aruzni boshqa tillarga moslashtirish, yoxud shu tillarni aruzga moslashtirish muammosi yuzaga chiqdi. Natijada, “forsiy aruz”, “turkiy aruz” kabi maxsus atamalar vujudga keldi. Shu bilan birga, badiiy ijod, xususan, she’riyatning ravnaq topishi natijasida amalda qo‘llangan vaznlar Xalil ibn Ahmad tomonidan ko‘rsatilgan bahr va vaznlar doirasidan kengayib ketganligi sababli, aruz nazariyasiga oid yangi asarlarga ehtiyoj sezildi.

Xalil ibn Ahmaddan keyin XI-XIII asrlarda bir qator arab va fors-tojik she’rshunos olimlari yuqoridagi muammolar tahliliga bag‘ishlangan asarlarni maydonga keltirishdi. Mahmud Zamaxshariyning “Al-qistos”, Abu Jaysh Andalusiyning “Aruzi Andalusiyy”, Abu Zakariyo Xatib Tabreziyning “Al-kafi fil aruz val-qavofiy”, Rashiddin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr”, Ibn

²¹ Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992. – С. 52-53.

²² Aruz ilmiga oid bu atamalar: juzv, asl, bahr va doiralar haqida keyingi mavzularda chuqurroq ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Hojibning “Ilm ul-aruz”, Shamsiddin Muhammad ar-Roziyning “Al-Mu’jam fi ma’oyiri ash’oril ajam”, Nasiruddin Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” kabi asarlari shular jumlasidandir. Bular orasida Shams Qays Roziy va Nasiruddin Tusiyning asarlari alohida o’ringa ega bo’lib, keyingi davr aruzshunoslari o’z fikrlarini asosan shu manbalarga tayangan holda ifoda etishgan.

Qays Roziy “Al-Mu’jam”²³da she’riy ilmlar uchligi – aruz, qofiya va badiiy san’atlar haqida bahslashib, she’rning mezonini va uning vazifalari, qofiya va uning turlari, badiiy san’atlar va ularning tuslanishi, xillari haqida chuqur ilmiy-nazariy mulohazalar yuritgan. Ustoz olim B.Valixojayev bu asarning o’z zamonida va undan keyingi davrdagi ilmiy ahamiyati haqida fikr yuritib, jumladan shunday yozadilar: “Shamsiddin Qays Roziyning “Kitob ul-mu’jam” asari uzoq yillar davomida she’r va shoirlik bilan shug’ullanuvchilarning dasturulamaliga aylangan edi. Buning asosiy sababi shundaki, Qays Roziy o’zigacha mavjud bo’lgan she’riyat tajribasi asosida maydonga kelgan nazariy fikrlarni umumlashtirib bergan edi. Shuning natijasida, muallifning aruz, qofiya va she’riy san’atlar sohasidagi mulohazalari, adabiy janrlar haqidagi fikrlari o’sha zamon sharoitiga nisbatan mukammalligi bilan ajralib turardi”.²⁴

Aruzshunoslik tarixida XV-XVI asrning birinchi yarmi, ya’ni temuriylar davri alohida o’ringa ega. Shu davrda, aniqrog’i, 1437-yilda Shayx Xudoydodi Ahmad Taroziyning Mirzo Ulug’bek topshirig’i bilan yozgan “Funun ul-balog’a” asari turkiy tilda mazkur masala tahliliga bag’ishlangan ilk manba bo’lganligi bilan ahamiyatlidir.

Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz”, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, Sayfiy Buxoriyning “Aruzi Sayfiy”, Zahiriddin Boburning “Muxtasar”, Atoulloh Husayniyning “Badoye’ us-sanoye” kabi asarlarida ham she’rshunoslikning boshqa jihatlari (janrlar, badiiy san’atlar) bilan bir qatorda, turkiy va forsiy aruzning nazariyasi hamda

²³ Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu’jam. – Dushanbe: Adib, 1991.

²⁴ Valixojayev B. O’zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. -Toshkent: O’zbekiston, 1993. 32-b.

o‘z davriga ko‘ra vazn amaliyotiga oid fikr-mulohazalar, qonuniyatlar o‘z ifodasini topgan. Sanalganlar orasida Navoiy va Boburning asarlari turkiy – o‘zbek tilida ekanligi hamda shu muammoga maxsus bag‘ishlanganligi bilan ahamiyatlidir.²⁵ G‘iyosiddin Xondamir “Makorim ul-axloq” asarida “Mezon ul-avzon” haqida shunday yozadi: “Hazratning she’riyatning nozik jihatlari borasidagi katta mahorati va tajribasi ana shu risoladan (“Mezon ul-avzon”) ma’lum bo‘ladi. Chunki [ul Hazrat ushbu asarda] ilgari yashab o‘tgan shoirlarning aql yog‘dusi unga tushmagan bir necha go‘zal bahrni aruz bahrlari qatoriga qo‘shganlar”.²⁶ XVI asrning yana bir mutafakkir olimi Hasanxoja Nisoriy esa “Muzakkiri ahhob” tazkirasida Boburning “Aruz risolasi” (“Muxtasar”)ni “durru gavharga to‘la dengiz” deya yuksak baholagan edi.

XVIII asrda boburiylar sulolasidan bo‘lgan Mirza Alibaxt Azfariy Boburning “Aruz risolasi”ni “Aruzzoda” nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qiladi. XIX asrda Munis Xorazmiy Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” risolasini kitobat qilgani, Zokirjon Furqat esa shu risola asosida “Ilmi she’ning qoidai avzonini bayoni” kitobini yozganligi ma’lum.

XX asrda adabiyotshunoslik ilmining boshqa yo‘nalishlari kabi aruz she’riy tizimini tadqiq etishga bag‘ishlangan bir qator ilmiy asarlar, monografiya va dissertatsiyalar maydonga keldi. Bu borada rus olimlari Y.E.Bertels, M.Stebleva, tojik adabiyotshunoslari B.Sirus va M.Zehniy, U.Toirov, S.Solihov, R.Musulmonqulov, A.Nadjibullohi hamda o‘zbek olimlaridan A.Fitrat, I.Sultonov, S.Mirzayev, E.Talabov, A.Rustamov, Sh.Shomammedov, U.To‘ychiev, S.Hasanov, H.Boltaboyev, A.Hojiahmedov kabilarni alohida qayd etish lozim. Mazkur olimlarning ayrimlari (M.Stebleva, I.Sultonov, S.Hasanov)

²⁵ Temuriylar davrida yaratilgan aruz ilmiga oid asarlar haqida to‘liqroq ma’lumot olish uchun qarang: Yusupova D. “Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili”. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. www.navoiy-uni.uz, www.ziynet.uz.

²⁶ Xondamir G‘iyosiddin. Makorim ul-axloq (Fors tilidan Komiljon Rahimov tarjimasini). – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2015. 44-bet.

alohida manbalarni tadqiq etish orqali, ayrimlari esa aruz she'riy vaznlar tizimini yaxlit o'rganish asosida (A.Fitrat, B.Sirus, U.To'ychiev, A.Hojiahmedov) o'z tadqiqotlarini yaratishdi.

Sanab o'tilganlar orasida, ayniqsa, U.To'ychiev va A.Hojiahmedovning ishlarini alohida qayd etish lozim. U.To'ychievning "O'zbek poeziyasida aruz sistemasi" monografiyasi aruzning nazariy asoslari hamda turkiy she'riyatdagi tadrijiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lsa, A.Hojiahmedovning "O'rta maktabda aruzni o'rganish", "O'zbek aruzi lug'ati", "Navoiy aruzi nafosati" kabi qator kitoblari aruzni o'rganish va o'rgatish uslubiyati borasida qator yillardan beri birlamchi manbalar sanaladi.

Yangi asrning o'tgan davri davomida aruz vaznlar tizimini ilmiy tadqiq etish, o'qitish bilan birga, shu vaznlarda ijod etish amaliyoti ham XX asrga nisbatan ma'lum darajada kuchayganligini sezish qiyin emas. Jumladan, M.Olimovning "Risolai aruz" (– T.: Yozuvchi, 2002), A.A'zamovning "Aruz" (– T.: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2006), N.Shodmonovning "Aruz vazni asoslari" (– Qarshi: Nasaf, 2012), D.Zohidovanning "Aruz saboqlari" (– T.: MUMTOZ SO'Z, 2016) hamda ushbu satrlar muallifining "O'zbek she'riyatida aruz" (– Sam.: SamDU nashri, 2010) kabi risola va qo'llanmalarini qayd etish mumkin.

Bu borada, ayniqsa, adabiyotshunos D.Yusupovanning so'nggi yillar davomida aruz ilmi asoslariga doir olib borgan izlanishlari e'tiborga molik. Xususan, "Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi" monografiyasi (-T.: MUMTOZ SO'Z, 2011), Abdurahmon Jomiy "Risolayi aruz" asari tarjimasining nashri, "Aruz alifbosi" (-T.: Akademnashr, 2015) qo'llanmasi hamda "Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi shular jumlasidan.

Aruz ilmiga doir tadqiqotlarning soni va salmog'idan qat'i nazar, bu masalada hali muammolar yetarlicha topiladi.

Birinchidan, aruz ilmiga oid manbalarning birontasi hozirga qadar mukammal tanqidiy matnga ega emas.

Aruz nazariyasi va amaliyotiga oid yaratilgan va yaratilayotgan adabiyotlarning aksariyati u yoki bu manba (ko‘pincha “Mezon ul-avzon” yoxud “Muxtasar”)ga tayanib yozilayotganligi uchun o‘sha manbalardagi, ularning nashrlaridagi kamchiliklar takrorlanmoqda. Natijada, qoidalar, nomlanishlardagi tafovutlar yuzaga kelmoqda.

So‘nggi yillarda aruz vaznlarida she‘r yozishga ishtiyoq yosh ijodkorlar orasida ancha kuchayib, hatto “yangi vaznlar kashf etish” holatlari ham kuzatilmoqda. Shunday paytda aruz ritmikasiga oid fundamental tadqiqot, vaznlarni sanab o‘tishgagina emas, ularning ildizlarini, poetik mohiyatini yoritishga qaratilgan ilmiy manbalarga ehtiyoj tug‘iladi.

Jahon she‘riyatidagi vaznlar, xususan, aruz haqidagi umumiy tushunchalarni boyitish uchun quyidagi manbalarga murojaat etish mumkin:

1. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 287-331-betlar.

2. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. 51-53-betlar.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Ҳ. Шарҳ мумтоз поэтикаси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. - 427 б.
6. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисоаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
7. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъҷам.- Душанбе: Адиб, 1991.

O‘z-o‘zini nazorat qilish uchun topshiriq

1. ***“Aruz” atamasining lug‘aviy va istilohdagi ma’nolarini sharhlab bering*** (“Mezon ul-avzon”, Xalil ibn Ahmad, vodi, o‘lchov, qisqa va cho‘ziq hijolar).
2. ***Aruzshunoslik sohasida turkiy tilda yaratgan qaysi asarlarni bilasiz, ularga qisqacha tavsif bering*** (Ahmad Taroziy, Navoiy, Bobur, ilk manba, 19, 21, she’riy janrlar, ruboiy vaznlari).
3. ***XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida aruz she’riy tizimini o‘rganish bo‘yicha bajarilgan ishlar haqida nimalarni bilasiz?*** (A.Fitrat, A.Sa’diy, U.To‘ychiyev, A.Rustamov, A.Hojiahmedov, S.Hasanov, D.Yusupova; aruzga doir asarlarni nashr ettirish, ilmiy tadqiqot ishlari, o‘quv adabiyotlari).
4. ***Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari haqida ma’lumot bering*** (aruz vazni, asar tuzilishi, juzvlar, asllar, rukn o‘zgarishlari, taqte’, doiralar, ruboiy, tuyuq va mustazod janrlari, “surud” nav’lari).
5. ***11 hijodan iborat bo‘lgan ushbu she’riy parchalarni o‘zaro qiyoslang, cho‘ziq va qisqa hijolar ketma-ketligiga e’tibor bering:***

Sen qaydan bilasan/, balki yulduzlar
Menga sirlarini / so‘ylayotgandir.
Sen qaydan bilasan/, balki bu ko‘zlar
Mungli bir qo‘shiqni / kuylayotgandir.

Abdulla Oripov.

Jamolidin / ko‘rungach far/ri shohi,
Bu fardin yo/rudi mah to / ba mohi.
Qo‘yub yuz him/mat-u iqbo/l-u davlat,
Hamul far so/yasidin topti / ziynat.

Alisher Naoiy “Farhod va Shirin”.

2-MAVZU: “ARUZ” VA UNING TARKIBIY QISMLARI, JUZV VA RUKNLAR REJA:

1. *Aruzda hijolar va ularning sifati*
2. *Harakatli va sokin harflar, abjad haqida.*
3. *Juzvlar va ularning tarkibi.*
4. *Asllar va ularning vazn tarkibidagi ahamiyati.*

Oldingi mavzuda guvoh bo‘lganimizdek, aruz vaznlarida misralardagi qisqa va cho‘ziq hijolar bir xil tartibda takrorlanishi lozim (Bu borada ayrim istisno holatlar mavjud bo‘lib, ular haqida keyinroq ma’lumotga ega bo‘lamiz). Binobarin, aruzni o‘rganish uchun dastavval hijolarning sifati haqida aniq tasavvurga ega bo‘lish talab etiladi. Zamonaviy istilohlar bilan aytganda, aruz vaznida hijolar uch xil qiymatga ega: qisqa (V^{27}), cho‘ziq (–) va o‘ta cho‘ziq (~). Misol tariqasida quyidagi baytlarning hijolarini bir-biriga qiyoslab ko‘ramiz:

Ko‘kragimdur subhning pirohanidin chokrok,
Kirpikim shabnam to‘kulgan sabzadin namnokrok.

Bu ko‘ngul g‘amnokidin to shodmon ko‘rdum seni,
Istaram har damki bo‘lg‘ay xotirim g‘amnokrok.²⁸

Ko‘k/ra/gim/dur subh/ning pi/ro/ha/ni/din chok/rok,
– V – – ~ – – V – – ~ ~
Kir/pi/kim shab/nam to‘/kul/gan sab/za/din nam/nok/rok.
– V – – – V – – – V – – ~ ~

Bu ko‘ngul g‘am/no/ki/din to shod/mon ko‘r/dum se/ni,
– V – – – V – – ~ – – – V –
Is/ta/ram har dam/ki bo‘l/g‘ay xo/ti/rim g‘am/nok/rok.
– V – – – V – – – V – – ~ ~

²⁷ Hijoning sifatini ifodalash uchun zamonaviy aruzshunoslikda qabul qilingan bu shartli belgilar paradigmalar deb nomlanadi.

²⁸ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 4-tom (“Navodir ush-shabob”). – T.: Fan, 1989. 237-b.

Baytdan quyidagilar ma'lum bo'lmoqda:

- yopiq bo'g'inlar cho'ziq sanaladi:
 - 1-misra: ko'k, gim, dur, ning, din;
 - 2-misra: kir, gim, shab, nam, kul, g'an, sab, din, nam;
 - 3-misra: ngul, g'am, din, ko'r, dum;
 - 4-misra: is, ram, har, dam, bo'l, g'ay, rim, g'am.
- ochiq bo'g'inlar odatda qisqa:
 - 1-misra: ra, ha; 2-misra: pu, to', za;
 - 3-misra: ko', ki, se; 4-misra: ta, ki, ti.
- "o" tovushi bilan tugagan ochiq bo'g'in ham cho'ziq:
 - 3-misra: no, to; 4-misra: xo.
- qator undoshli yoxud "o" tovushidan keyin undosh qatnashgan bo'g'inlar o'ta cho'ziq²⁹:
 - 1-misra: subh, chok, rok; 2-4-misralar: nok, rok;
 - 3-misra: shod.
- 3-misra oxirida kelgan "ni" bo'g'ini misra oxirida bo'lgani uchun cho'ziq talaffuz qilinadi, zero misra hech qachon qisqa hijo bilan tugamaydi.
- ayrim ochiq bo'g'inlar vazn talabiga ko'ra cho'ziq talaffuz etiladi:
 - 1-misra: pi, ni; 3-misra: bu.

Aruzni o'rganishning dastlabki muammosi ayni shu yerda ya'ni ochiq bo'g'inlarning qisqa va cho'ziq talaffuz etilishida paydo bo'ladi. Aruzga oid ba'zi qo'llanmalarda unlilarni qisqa va cho'ziq unlilarga ajratish holati kuzatiladi. Biroq masalaga bunday yondashish amalda yordam bera olmaydi. Misol uchun quyidagi misralarning vaznini qiyoslang (hozircha vaznni mustaqil aniqlash amaliyotiga o'tmaganimiz uchun keltirilgan paradigmalarni to'g'ri deb qabul qilish kerak):

Meni shaydo / qiladurg'on / bu ko'nguldur, / bu ko'ngul...
— V — — V V — — V V — — V V —

²⁹ Izoh: o'ta cho'ziq bo'g'inlar misraning boshi va o'rtasida ikki hijoga, ya'ni cho'ziq va qisqa (— V) hijoga ajratiladi, misra oxirida esa aslicha qoladi. Bu haqda keyinroq ma'lumotlarimizni to'ldiramiz.

Meni men is/tagan o‘z suh/batig‘a ar/juman-d³⁰ etmas...

V – – – V – – – V – – – V – – –

Guvoh bo‘lganimizdek, “meni” so‘zi ikki misrada ikki xil hijolarni ifodalamoqda, “bu” bo‘g‘ini esa yuqoridagi parchadan farqli o‘laroq, qisqa hijo bo‘lib kelmoqda. Binobarin, aruz vaznini o‘rganish uchun unli va undosh tovushlar, bo‘g‘in haqidagi zamonaviy ma‘lumotlarimizdan o‘rni bilan voz kechishimizga, qanchalik qiyin bo‘lmasin, arab yozuvi qonuniyatlariga tayanadigan “juzvlar” ta‘limotini o‘zlashtirishimizga to‘g‘ri keladi. Bu ta‘limot turkiy-o‘zbek tilidagi she‘rlarni tahlil qilish uchun emas, balki aruz qoliplarini o‘rganishimiz uchun zarurdir.

Aruz vaznida she‘rning eng kichik bo‘lagi bayt³¹ hisoblanadi. Bayt deganda biz, odatda, ikki misrani tushunamiz. Bayt ruknlardan, rukn³²lar esa juzvlardan tashkil topadi. Juzv (arabcha جزو – bo‘lak, qism, parcha)lar arab alifbosidagi harflarning harakatli (fatha, kasra, zamma) yoki sokin tarzda qo‘llanishidan hosil bo‘ladi. Demak, baytning hosil bo‘lishini quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

harf → juzv → rukn → bayt

Binobarin, aruz nazariyasini o‘rganish uchun dastlab:

- arab alifbosi, xususan, abjad hisobida ishtirok etadigan 28 ta asl arab harflari haqida tasavvur hosil bo‘lishi;
- harakatli va sokin harflar, ularning hozirgi yozuvimizda ifodalanish xususiyatarini bilish zarur.

Abjad hisobi tarixiy sanalarni ifodalashning Sharq xalqlari orasidagi o‘ziga xos usuli bo‘lib, unda sanalar raqamlar bilan emas, harflar yoki harflar ishtirokida hosil bo‘luvchi so‘z va jumlar vositasida ifodalanadi. Abjad hisobida harflarning

³⁰ “mand” bo‘g‘ini o‘ta cho‘ziq bo‘lganligi uchun oxirgi tovushi (“d”) keyingi bo‘g‘inga ko‘chiriladi, basharti keyingi so‘z unli harf bilan boshlansa.

³¹ “Bayt” so‘zi arab tilida uy degan ma‘noni ifodalaydi.

³² “Rukn” so‘zi arab tilida ustun (uyning asosi) degan ma‘noni ifodalaydi.

maxsus tartibi mavjud bo‘lib, “abjad” so‘zi ham mazkur tartibdagi dastlabki to‘rtta harfni (alif, be, jim va dol) ifodalovchi so‘zdir. 28 ta harf jami sakkizta so‘zda jamlanadi. Bular: *abjad, havvaz, huttiy, kalaman, sa’fas, qarashat, saxxaz, zazag’*. Demak, shu sakkizta so‘zni va ularning arabcha yozilishini yod olgan kishi abjad hisobidagi harflar tartibini eslab qoladi. Raqamlar 1 dan 9 gacha, 10 dan 90 gacha, 100 dan 1000 gacha har bitta harfga biriktiriladi. Buni jadvalda quyidagicha ifodalash mumkin:

Arab alifbosining abjad hisobidagi tartibi

Harf	Nomi	Raqami	Harf	Nomi	Raqami
ا	Alif	1	س	Sin	60
ب	Be	2	ع	Ayn	70
ج	Jim	3	ف	Fe	80
د	Dol	4	ص	Sod	90
ه	He	5	ق	Qof	100
و	Vov	6	ر	Ro	200
ز	Ze	7	ش	Shin	300
ح	Ho	8	ت	Te	400
ط	To	9	ث	Se	500
ي	Yo	10	خ	Xe	600
ك	Kof	20	ذ	Zol	700
ل	Lom	30	ض	Zod	800
م	Mim	40	ظ	Zo	900
ن	Nun	50	غ	G‘ayn	1000

Masalan, Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining yozilish tarixini asar so‘ngidagi ruboiyning quyidagi misrasida ifodalagan:

Ta’rixi chu “xush” lafzidin o‘ldi hosil...

Bunda “xush” so‘zi arab yozuvida uchta harf ya’ni ش, و, خ harflari bilan ifodalanishi, ularning abjad hisobida 600, 6 va 300

sonlariga teng kelishini inobatga olsak, mazkur sonlar yig'indisi 906, ya'ni hijriy sana bilan asarning yozilgan yilini ifodalaydi.

Yusuf Amiriyning "Dahnoma" dostonida quyidagi bayt tarix sifatida keltirilgan:

Bitidik emdi ta'rixini kotib,
Erur ta'rix uchun "zabti vojib".

"Zabti vojib" birikmasi arab yozuvida quyidagi harflar bilan ifodalanadi (harflar odatiy tartibda – chapdan o'ngga qarab joylashtirildi):

ب ج ا و ط ب ض

Bu harflar quyidagi raqamlarni ifodalaydi:

$$800 + 2 + 9 + 6 + 1 + 3 + 2 = 823$$

Demak, asar hijriy 823 yilda yozilgan. Bu melodiya 1420-yilga to'g'ri keladi.³³

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, juzv aruzning eng kichik bo'lagi hisoblanadi. Juzvlar arab alifbosidagi harakatli va sokin harflarning turli miqdor va tartibda kelishi yordamida hosil qilinadi. Harakatlar, odatda, qisqa "a", "i" va "u" tovushlarini ifodalaydi. "Sokin" atamasi esa shu harf (tovush)dan keyin qisqa unlilarning yo'qligini yoxud bo'g'in tugashini bildiradi. Misol uchun "maktab" so'zi joriy yozuvimizda olti harf va tovushdan iborat bo'lsa, arab yozuvida to'rtta harf bilan ifodalanadi - مكتب ("mim", "kof", "te", "be").

Bunda "m" harakatli (harakati – "a"), "k" sokin, "t" harakatli (harakati – "a") va "b" sokin. Demak, ikki bo'g'indan iborat bo'lgan bu so'zda har bir bo'g'in bitta harakatli va bitta sokin harfdan tashkil topgan.

Avvalambor aytish joizki, aruz ilmiga oid manbalarda juzvlar masalasida ayrim tafovutlar ham mavjud. Jumladan, mazkur tushuncha Qays Roziyning "Al-Mu'jam" va Boburning "Muxtasar" ("Aruz risolasi")ida "juzv", Ahmad Taroziyning

³³ Ma'lumot uchun hijriydan melodiya o'tkazish amali: $M = (H - H / 33) + 622$. Bunda H - hijriy, M - melodiya yil.

“Funun ul-balog‘a”sida “asl”, Jomiyning “Risolai aruz”, Navoiyning “Mezon ul-avzon”, Husayniyning “Badoyi’ ussanoyi” va “Aruzi Sayfiy”da “rukn” tarzida nomlangan. “Funun ul-balog‘a” hamda “Mezon ul-avzon”da ularning tartibi quyidagicha:

1. Sabab (arabcha ustunlarni bog‘laydigan arqon) – ikki harfli juzvlar.

2. Vatad (arabcha qoziq) – uch harfli juzvlar.

3. Fosila (maydon, tekislik, palos) – to‘rt va besh harfli juzvlar.³⁴

Mazkur juzvlarning har biri harflarning harakatli yoki sokin bo‘lishiga ko‘ra, ikkiga bo‘linadi. Demak jami olti xil juzv bor, deb aytish ham mumkin:

1. Sababi xafif (yengil sabab) – bir harakatli va bir sokin harfdan iborat. Masalan: man, gap, kim, gul, ul, uz, ish va hokazo. Mazkur juzv bitta cho‘ziq hijoga teng keladi.

2. Sababi saqiyl (og‘ir sabab) – ikki harakatli harfdan iborat. Masalan: kishi, mana, shuni, qara, ishi, meni va hokazo. Bu juzv ikki qisqa hijoga teng.

3. Vatadi majmu’ (jamlangan vatad) – ikki harakatli va bir sokin harfdan iborat. Masalan: gulim, qamar, agar, tilim, guhar, suman va hokazo. Bu juzv bir qisqa va bir cho‘ziq hijoga teng.

4. Vatadi mafruq (ajratilgan vatad) – bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harfdan iborat. Masalan: gulni, senda, qayda, ancha, ketma va hokazo. Bu juzv bir choziq va bir qisqa hijoga teng keladi.

5. Fosilai sug‘ro (kichik fosila) – uch harakatli va bir sokin harfdan iborat. Masalan: tilagim, qarasam, kamalak, alaming va hokazo. Bu juzv ikki qisqa va bir cho‘ziq hijoga teng keladi.

6. Fosilai kubro (katta fosila) – to‘rt harakatli va bir sokin harfdan iborat. Masalan: qaramading, tilaganim, so‘ramasang, kuladilar va hokazo. Bu juzv uchta qisqa va bitta cho‘ziq hijoga teng keladi.

³⁴ Ayrim manbalarda “fozila” juzvi ham tilga olinadi. Glossariy – izohli lug‘atga qarang (145-bet).

Juzvlar albatta bitta soʻzdan iborat boʻlishi shart emas, ikki yoxud uchta soʻzdan iborat boʻlishi ham mumkin. Chunonchi, bu tilak (fosilayi sugʻro), bu kishi ham (fosilayi kubro).

Endi ayrim misollar tahlili orqali juzvlar nazariyasining amaliyotdagi ifodasiga doir koʻnikmani mustahkamlashga harakat qilamiz:

1. “Kam” – bu soʻz arab yozuvida ikki harf bilan (“kof” – k va “mim” – m) ifodalanadi. Birinchi harf harakatli (fatha – qisqa “a”), ikkinchisi esa sokin. Aruzshunoslikning hozirgi holatida bu soʻz bitta choʻziq hijoga teng, deb qaraladi. Aslida esa bu sababi xafif juzvidir.

2. “Kishi” – bu soʻz ikki harakatli harf (“kof” – k va “shin” – sh)dan tashkil topgan. Harakatlar (kasra) esa qisqa “i” tovushini ifodalaydi. Ikki qisqa hijodan iborat boʻlgan bu soʻz sababi saqiylidir.

3. “Tilim” – bu soʻzda uchta harf (“te”, “lom” va “mim”) mavjud boʻlib, shundan ikkitasi harakatli (“te”, “lom”) va bittasi sokin (“mim”). Harakatlarning ikkisi ham kasra, yaʼni qisqa “i”. Demak bu bir qisqa va bir choʻziq hijodan iborat vatadi majmuʼ juzvidir.

4. “Kutma” – bu soʻzda ham uchta harf (“kof”, “te” va “mim”) mavjud. Shundan ikkitasi harakatli (“kof” – zamma – u; “mim” – fatha – a) va bittasi sokin (“te”). Lekin ularning ketma-ketligi oldingi misoldagiday emas. Bunda sokin harf ikki harakatli harfning oʻrtasida kelgan. Shuning uchun bu soʻzning hijolar sifati teskari, yaʼni *choʻziq + qisqa* boʻladi va bu vatadi mafruqqa misol boʻla oladi.

Quyidagi jadvalda juzvlarning nomi, tarkibi, arab va joriy yozuvdagi yozilish shakli hamda paradigmasi (shartli belgilar) oʻz ifodasini topgan:

№	Juzv nomi	Juzv tarkibi	Misol		Paradigma
			Arab	Lotin	
1	Sababi xafif	Bir harakatli va bir sokin harf	گل	1. Gul, 2. Man	–

2	Sababi saqiyl	Ikki harakatli harf	گل	1. Guli, 2. Meni	V V
3	Vatadi majmu'	Ikki harakatli va bir sokin harf	گلم	1. Gulim, 2. Sanam	V –
4	Vatadi mafruq	Bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harf	گلم	1. Gulmi, 2. Senda	– V
5	Fosilai sug'ro	Uch harakatli va bir sokin harf	تلگم	1. Tilagim, 2. Harakat	V V –
6	Fosilai kubro	To'rt harakatli va bir sokin harf	تلگم	1. Tilaganim, 2. So'ramasam	V V V –

Juzvlarning miqdori va tarkibiga oid bir-biridan farq qiluvchi qarashlar ham mavjud. Jumladan, Zahiriddin Boburning “Muxtasar” asarida:

- sababi mutavassit – bir harakatli va ikki sokin harf (dard);
- vatadi kasrat – ikki harakatli va ikki sokin harf (parast);
- fosilai uzmo – besh harakatli va bir sokin harf (tilamaganim) kabi turlar ham ko'rsatilgan. Shuningdek, Boburning ta'kidlashicha, “Me'yor ul-ash'or”da faqat ikki juzv: sabab va vatad e'tirof etilgan bo'lib, fosila shularning qo'shilishi natijasidir. Xususan:

- fosilai sug'ro – sababi saqiyl va sababi xafifning qo'shilishi;

- fosilai kubro – sababi saqiyl va vatadi majmu'ning qo'shilishi natijasidir. Binobarin, ularni alohida juzv sifatida e'tirof etish shart emas [4. 17-18].³⁵

E'tibor bergan bo'lsangiz juzvlar tarkibi doimo ham tovushlar miqdoriga bog'liq bo'lavermaydi. Chunonchi, aruziy o'lchovlarga ko'ra, “ul” so'zi bilan “shul” yoki “bul”; “agar” so'zi bilan “magar” yoki “qamar” teng vaznli hisoblanadi.

Aruz nazariyasining asoschisi Xalil ibn Ahmad juzvlarni turli tartibda qo'shish vositasida sakkizta ruknni hosil qilgan. Bu

³⁵ Muntazam murojaat etiladigan manbalar raqam bilan berildi. Katta qavs ichidagi raqamlar manbaning mavzu so'ngida berilgan adabiyotlar ro'yxatidagi tartibi hamda iqtibos olingan sahifa raqamini ifodalaydi.

ruknlar dastlabki, birlamchi bo‘lganligi uchun “asl ruknlar” yoxud “asl”lar (ko‘plik shakli “usul”) deb nomlanadi. Rukn (ko‘plik shakli “arkon”) so‘zi arab tilida “ustun” degan ma’noni ifodalaydi. Uy (bayt)ning asosi ustunlar bo‘lganidek, baytning asosi ruknlardir. Aruz ilmida baytning ritmik bo‘laklari ruknlar deyiladi. Barmoq vaznida misralar turoqlarga bo‘linganidek, aruz vaznlarida ruknlarga ajraladi. Biroq turoq bilan rukn o‘rtasida jiddiy tafovutlar bor. Jumladan:

Turoq	Rukn
Turoqlar bo‘g‘inlar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi	Ruknlar hijolar miqdori bilan birga cho‘ziq qisqaligi bilan ham farq qiladi
Odatda bir misrada ikkita bo‘ladi	Misrada ikkita, uchta yoki to‘rtta bo‘lishi mumkin (tavil usulida yozilgan she’rlar bundan mustasno)
Pauza bilan ajratiladi	O‘z ritmiga ega bo‘lib, pauza bilan ajratilmaydi
So‘zlar o‘rtasidan turoqlarga bo‘linmaydi	Ruknlarga ajratishda so‘zlar o‘rtasidan bo‘linishi mumkin
Turoqlar ikki bo‘g‘indan 7-8 bo‘g‘ingacha bo‘lishi mumkin	Ruknlar 1 bo‘g‘indan 4 (ba’zan 5) bo‘g‘ingacha bo‘lishi mumkin.

Aruz ilmida ruknlar ikki xil ifodalanadi.

1. Mumtoz manbalarda ruknlarni ifodalaydigan maxsus o‘lchov (qolip) so‘zlar qo‘llangan bo‘lib, ular “afo’iyl” yoki “tafo’iyl”lar deb atalgan. Ular lug‘aviy ma’noga ega emas. Masalan: “fa’uvlun” degan so‘z (afo’iyl) “samandar”, “bilardim”, “ko‘nguldan”, so‘zlari yoxud “bu dardim”, “sabab ne” kabi birikmalar va shularga teng nutq birliklari uchun o‘lchov so‘zi vazifasini bajaradi.

2. Zamonaviy aruzshunoslikda ruknlarni ifodalash uchun shartli belgilar – paradigmalar qo‘llanadi. Masalan fa’uvlun uchun V – – va hokazo.

Demak, ruknning afo'iyli va ruknning paradigmasini farqlashimiz lozim.

Mumtoz manbalarda asl ruknlarning hosil bo'lishiga oid qarashlar deyarli farq qilmaydi. Jumladan, Bobur "Muxtasar"da yozadi: "Fusaho (fasohatli kishilar) ajzoni (juzvlarni) har biri bila tarkib qilib ruknlar e'tibor qildilar" [4. 18]. Boshqacha qilib aytganda, juzvlarni turli tartibda birlashtirish orqali ruknlar hosil qilinadi. Masalan "sen" va "san" so'zlari bir harakatli va bir sokin harfdan iborat bo'lganligi uchun, yuqorida ko'rganimizdek, sababi xafif juzviga teng; "gulim" so'zi esa, vatadi majmu' juzviga teng. Shu so'zlarni turli tartibda birlashtirish orqali beshta rukn hosil qilish mumkin:

1. Gulim sen – vatadi majmu' + sababi xafif.
2. Sen gulim – sababi xafif + vatadi majmu'.
3. Gulim sen san – vatadi majmu' + sababi xafif + sababi xafif.
4. Sen gulim san – sababi xafif + vatadi majmu' + sababi xafif.
5. Sen san gulim – sababi xafif + sababi xafif + vatadi majmu'.

Mazkur beshta rukn vaznni ifodalovchi so'zlar – **afo'iyllar** bilan hamda **paradigmalar** bilan quyidagicha ifodalanadi:

1. Gulim sen – fa'uvlun: V – –
2. Sen gulim – fo'ilun: – V –
3. Gulim sen san – mafo'iylun: V – – –
4. Sen gulim san – fo'ilotun: – V – –
5. Sen san gulim – mustaf'ilun: – – V –

Yuqorida qayd etganimizdek, asl ruknlar sakkizta bo'lib, ularning hosil bo'lishida, Alisher Navoiyning fikricha, sababi xafif, vatadi majmu', vatadi mafruq va fosilayi sug'ro juzvlari; Boburning fikricha esa, sababi xafif, sababi saqiyl, vatadi majmu' va vatadi mafruq juzvlari ishtirok etadi.

Sakkizta aslning hosil bo'lish usullari, afo'iyli va paradigmasi quyidagi jadvalda misollar bilan ko'rsatilgan.

№	Asllar		Tarkibi	Misol	Paradigma
	Arab yozuvida	Lotin yozuvida			
1	فعلون	Fa'uvlun	Vatadi majmu' + sababi xafif	Gulim sen Gulim/ sen	V – – V –/ –
2	فاعلن	Fo'ilun	Sababi xafif + vatadi majmu'	Sen bilan Sen/ bilan	– V – – / V –
3	مفاعيلن	Mafo'iyun	Vatadi majmu' + Sababi xafif + Sababi xafif	Samarqandim Samar/qan/dim	V – – – V –/ –/ –
4	فاعلاتن	Fo'ilotun	Sababi xafif + vatadi majmu' + sababi xafif	Soqiyo kel So/qiyo/ kel	– V – – – / V – / –
5	مستفعلن	Mustaf'ilun	Sababi xafif + sababi xafif + vatadi majmu'	Tunlar o'tib Tun/lar/ o'tib	– – V – – / – / V –
6	مفعولات	Maf'uvlotu	Sababi xafif + sababi xafif + vatadi maf'ruq	Kelmaysanmu Kel/may/sanmu	– – – V – / – / – V
7	متفاعلن	Mutafo'ilun	Sababi saqiyl + sababi xafif + vatadi majmu'	O'qiganlarim O'qi/gan/larim	V V – V – V V / – / V –
8	مفاعلاتن	Mafo'ilatun	Vatadi majmu' + sababi saqiyl + sababi xafif	Jafolaridan Jafo/lari/dan	V – V V – V – / V V / –

Izoh: Jadvaldagi ma'lumot Boburning “Muxtasar” asari asosida berildi. Bobur shuningdek, “fo'ilotun” va “mustaf'ilun” ruknlarining ikki xil yo'l bilan hosil qilinishini ham qayd etadi.

Jumladan: fo-'ilo-tun (sababi xafif + vatadi majmu' + sababi xafif) hamda fo'i-lo-tun (vatadi mafruq + sababi xafif + sababi xafif).

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida oxirgi ikki aslning juzvlar tarkibi boshqacha berilgan: Mutafo'ilun – fosilayi sug'ro + vatadi majmu'. Mafo'ilatun – vatadi majmu' + fosilayi sug'ro.

Ogahiyning quyidagi baytini ruknlarga ajratib ko'ramiz:

Xokiy taning / barbo-d o'lur / oxir jahon / da necha yil,
 – – V – – – V – – – V – – – V –
 Say-r et Sulay / mondek agar / taxting qurub / bo-d ustina.
 – – V – – – V – – – V – – – V –

Demak bayt "mustaf'ilun" aslining sakkiz marta takrorlanishidan hosil bo'lgan.

Aruz ilmiga oid mumtoz manbalarda asl ruknlar asosan uch xil belgilariga ko'ra tasnif qilinadi: harflar miqdori, arab va ajam she'riyatiga xos ekanligi hamda juzvlar tarkibining bir xil ekanligi (“qarindoshlik”).

Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” hamda Boburning “Muxtasar” asarlarida asl ruknlar harflar miqdoriga ko'ra ikkiga – besh harfli (“xumosiy”) va yetti harfli (“subo'iy”) ruknlarga ajratilgan: “Hech rukn besh harftin kamroq va yetti harftin ko'prak kelmaydur... Bas usul xumosiy bo'lg'ay, yo subo'iy” [4. 18].

Ahmad Taroziy, shuningdek, ushbu ruknlarni tarkibi bo'yicha qarindoshlik nuqtai nazaridan tasnif qiladi. Uning fikricha, sakkiz rukndan yettitasi o'zaro “uxti” (“opa-singil”). Xususan, bir sababi xafif va vatadi majmu'dan tarkib topgan **fa'uvlun** va **fo'ilun**; ikki sababi xafif va bir vatadi majmu'dan tarkib topgan **fo'ilotun**, **mafo'iylun** va **mustaf'ilun** hamda vatadi majmu' va fosilayi sug'ro juzvlaridan tarkib topgan **mafo'ilatun** va **mutafo'ilun** o'zaro “qarindosh”dir. Faqatgina **maf'uvlotu** rukni yolg'iz bo'lib, uning qarindoshi yo'q, chunki

faqat undagina vatadi mafruq qatnashadi. Biroq fo'ilotun va mustaf'ilun ruknlari bir shart bilan unga qarindosh sanalishi mumkin, Ya'ni, ularning tarkibi:

fo'i – lo – tun (vatadi mafruq + sababi xafif + sababi xafif);
mus – taf'i – lun (sababi xafif + vatadi mafruq + sababi xafif) bo'lsa,

maf – 'uv – lotu (sababi xafif + sababi xafif + vatadi mafruq) bilan qarindoshlik hosil qilishi mumkin.

Asllarning bunday tasnifi Boburning asarida uchramaydi. Ammo Bobur ham **mafo'iylun** va **mustaf'ilun** asllarining ikki xil tarkibiga e'tibor berib, "Bu arkon suvratta sekkizdur, haqiqatta o'n" deb yozadi [6. 18].

Asllarning bunday tasnifi aruzda muhim ahamiyatga ega, zero ular murakkab bahrlarning yuzaga kelishida e'tiborga olinadi (bu haqda keyingi mavzuda to'xtalamiz).

Alisher Navoiyning guvohlik berishicha, mazkur asllarning beshtasi fors-tojik va turkiy she'riyatda qo'llanadi: "**Va ulcha bu sekkiz usuldin (asllardan - S.T.) forsiy she'rda kasirul vuqu'dur – beshdur: mafo'iylun va fo'ilotun va mustaf'ilun va maf'uvlotu va fa'uvlun. Va turkcha she'rda ham ulcha mulohaza qililibdur, bu arkondin (ruknlardan - S.T.) o'zga vuqu' topmas**" [2. 47-48].

Binobarin, fo'ilun, mutafo'ilun va mafo'ilatun asllari arab she'riyatiga xos bo'lgan ruknlardir.

Shundan kelib chiqqan holda, biz ham mazkur besh asl va ulardan hosil bo'ladigan bahrlarga ko'proq e'tibor qaratamiz. Zero, asosiy maqsadimiz mumtoz she'riyatimizda qo'llanuvchi vaznlarni chuqurroq o'rganishdir.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.

4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. - 427 б.
6. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.
7. Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
8. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
9. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
10. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъҷам.- Душанбе: Адиб, 1991.

O‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. *Quyidagi tarix va chiston she’rlarni abjad yordamida tahlil qiling:*

“**Zod**” edi ta’rix taqi “**he**”-yu “**dol**”,
Muddati hijratdin o‘tub moh-u sol.

Durbek. “Yusuf va Zulayho”.

Ul na boshi **to‘rt**, bo‘yni **oltidur**, sohib suxan,
Beli **to‘rt yuz**, poyi **bir**, joni **iki yuz** rohzan?
Tong emas, dil muddaosi bo‘lsa hosil, ey gado,
Bul Azizi Misrdurkim, Yusufi gulpirahan.

Uvaysiy.

2. *Quyidagi misrani juzvlarga ajrating:*

Ul ko‘zi qaro dard-u g‘amidin chidamadim.

“Mezon ul-avzon”dan.

3. *“Bayt”, “rukn”, “juzv” so‘zlarining lug‘aviy va istilohdagi ma’nolari haqida nimalarni bilasiz? (ustun, uy, qism, harakatli va sokin harflar, ritmik bo‘lak, asl ruknlar)*

4. *“Sabab”, “Vatad” va “Fosila” juzvlarining tarkibi va turlarini misollar bilan sharhlab bering (harakatli va sokin harflar, harflar miqdori, juzv, hijo va bo‘g‘in o‘rtasidagi munosabat).*

5. Quyidagi baytlarni ritmik bo‘laklar – ruknlarga to‘g‘ri taqsimlab, qaysi aslga tegishli ekanligini hamda tarkibini (juzvlarini) izohlab bering:

Sango ul tur/rayi hindu,
Mango solmish / qaro qayg‘u.

Navosiz / ulusning / navobax/shi bo‘l,
Navoiy / yamon bo‘l / sa sen yax/shi bo‘l.

Nazmu nasrim / kotibi tax/minshunos,
Yozsa yuz ming / bay-t etar er/di qiyos.

Dayru haram/da sar-basar / ul yuzdin is/tarlar xabar,
Ko‘p ham nizo‘ / etma agar / ul der samad,/ bul der sanam.

6. Quyidagi so‘zlar vositasida turli asl ruknlarni hosil qiling:

ko‘p, so‘z, ham, jafo, chekma, qilasan, bilan.

Masalan: so‘z bilan – fo‘ilun

7. Navoiyning quyida berilgan baytidagi so‘zlarni vaznga qarab to‘g‘ri tartibda joylashtiring (misralardagi so‘zlarning o‘rnini almashtiring, vazn, qofiya va radif hamda mazmunga diqqat qiling):

Vatan bor ayolu uzra to joni,
Harb toki kishi etar bor imkoni.

Fa’uvlun fa’uvlun fa’uvlun fa’ul

3-MAVZU: ASL RUKNLARNING O‘ZGARISHI, ZIHOF VA FURU’LAR

REJA:

1. *“Solim”, “zihof” va “furu” atamalari haqida.*
2. *Asl ruknlarning o‘zgarishi, zihof va furu’lar.*
3. *Mufrad va murakkab zihoflar.*
4. *Zihof va furu’lar tarkibidagi muammolar.*

Yuqorida ko‘rib o‘tganimiz sakkizta asl rukn ayni holatda solim ruknlar hisoblanadi. “Solim” so‘zi arab tilida to‘liq, butun degan ma‘noni bildiradi. Aruz nazariyotchilari, xususan, Xalil ibn Ahmad, mazkur solim ruknlarni turli tarzda o‘zgartirish natijasida qisqargan, aniqrog‘i o‘zgargan shakllarini yuzaga keltirishgan. Masalan:

“Fa’uvlun” rukni ayni holatda solim hisoblanadi. Yuqorida ko‘rganimizdek, bu rukn bitta vatadi majmu’ va bitta sababi xafifdan tashkil topgan.

Fa’uv – ikkita harakatli va bitta sokin harf.

Lun – bitta harakatli va bitta sokin harf.

Ushbu rukn **“hazf”** usulida qisqartirilganda, uning oxiridagi sababi xafif (lun) to‘laligicha olib tashlanadi. Natijada, fa’uv qoladi. Uning o‘rnida talaffuzi qulayroq bo‘lgan fa’ul so‘zi qo‘llanadi. Chunki bu ikki so‘z harakatli va sokin harflar tarkibi va paradigmasiga ko‘ra tengdir. **“Hazf”** usuli natijasida hosil bo‘lgan rukn *“mahzuf”* deb aytiladi.

Biz yuqorida “qisqarish usuli” deb nomlagan hodisa aruz tilida **“zihof”**, “qisqarish natijasi” esa **“furu”** atamasi bilan yuritiladi.

Yana bir misol:

“Fa’uvlun” rukni **“qasr”** usuli (zihofi)da qisqartirilganda uning oxiridagi sababi xafif (lun) to‘laligicha olib tashlanmaydi. Undagi sokin “nun” (“n”) harfi olib tashlanib, harakatli “lom” harfi sokinga aylantiriladi. Natijada, fa’uvl qoladi. Bu usul (zihof)ning hosilasi (furu’i) **“maqsur”** deyiladi.

Demak “zihof” deganda o‘zgarish usuli (“hazf”, “qasr”), “furu” deganda esa o‘zgarish natijasi, hosilasi (“mahzuf”, “maqsur”) tushuniladi.

Alisher Navoiy “zihof”ni quyidagicha ta’riflaydi: **“Va bu besh aslning har biriga necha far’durkim tag’ayyurlar sababidinki, ani aruziylar “zihof” derlar, hosil bo’lur”** (Va bu besh aslning har birida o‘zgarishlar sababidan yangi shakllar hosil bo’ladiki, aruziylar uni zihof deb ataydilar) [2. 48].

Bobur esa yanada aniqroq qilib: **“Bilgilki har tag’ayyurkim usulg’a kirar ani “zihof” derlar. Ul rukni mug’ayyarni muzohafu furu’ derlar. Bu tag’ayyur yo mufrad bo’lur, yo murakkab. Mufrad uldurkim, bir ruknda bir nav’ tag’ayyurdin ko’prak voqi’ bo’lmag’ay. Murakkab uldurkim, bir nav’din ziyoda bo’lg’ay”,** deb yozadi. Shuningdek, “tag’ayyur”ni yana-da aniqlashtirib **“...ruknni mutaharrikini sokin qilmoqdur, yo rukndin o’ksutmak, yo rukng’a ortturmak”,** deb sharhlaydi.

Aruziylar (aruzshunoslar) zihof va furu’larni tushuntirishda asosan ikki xil yo’ldan borishadi.

Alisher Navoiy fors-tojik va turkiy she’riyatda amalda qo’llanadigan beshta asl ruknning zihoflarini alohida sanab izohlaydi va furu’larini keltiradi. Bu nisbatan sodda usul bo’lib, aruzga endi kirishayotgan talabalar uchun qulay.

Bobur esa asl ruknlarning zihoflarini sanab o’tishdan oldin har bir zihofning o‘zini izohlaydi va uni asl ruknlarda qo’llash bo‘yicha ko‘rsatma beradi. Bu usul bir oz murakkab bo’lsa-da, nazariy jihatdan puxta. Zero zihofning o‘zini tushunib olgan kishi uni mustaqil tarzda asl ruknlarda amalga oshirishi mumkin bo’ladi. Quyidagi matnga e’tibor berib, uni “zihof va furu’lar” jadvali (2-3-ilovalar) bilan solishtiring:

“Xabn” sababi xafifning sokinini hazf qilmoqliqdurkim (olib tashlamoq – S.T.), ruknning ikkinchi harfi bo’lg’ay, nechukkim, fo’ilun – fa’ilun, fo’ilotun – fa’ilotun bo’lur, mustaf’ilun – mutaf’ilun, maf’uvlotu – ma’uvlotu bo’lurkim,

mafo'ilung'a naql qilurlar, mug'ayyar (o'zgargan- S.T.) ruknni maxbun derlar". [6. 19].

Endi Alisher Navoiy uslubidan bir misol olib ko'raylik:

"Mafo'iylun zihofoti o'n birdir va furu'i dag'i o'n birdir. Ammo zihofi:

1. "Qabz" – mafo'iylun "yo"sining isqotidur (olib tashlamoq), to mafo'ilun qolg'ay.

2. "Kaf" – mafo'iylun "nun"ining isqotidur, to mafo'iylu qolg'ay.

3. "Xarm" – mafo'iylun "mim"ining isqotidur, to fo'iylun qolg'ay va maf'uvlun aning o'rnig'a bitirlar.

4. "Xarb" – mafo'iylun "mim"i va "nun"ining isqotidur, to fo'iylu qolg'ay va maf'uvlu aning o'rnig'a bitarlar.

5. "Shatr" – mafo'iylun "mim" va "yo"sining isqotidur, to fo'ilun qolg'ay.

6. "Hazf" – mafo'iylunning oxir sababi xafifi isqotidur, bas mafo'iylundin mafo'iy qolg'ay va fa'uvlun aning o'rnig'a qo'yarlar.

7. "Qasr" – oxir juzvining, ya'ni sababi xafif oxirining isqotidur va maqobilining (undan oldingi harfning) iskoni (sokinga aylantirilishi) bas mafo'iylun mafo'iy bo'lg'ay.

8. "Xatm" – "hazf" va "qasr" ijtimoi (jamlanishi, ya'ni birgalikda qo'llanishi), bas mafo'iylunda mafo' qolg'ay va fa'u(v)l aning o'rnig'a qo'yarlar.

9. "Jabb" – ikki sababi xafif isqotidur, bas mafo'iylundin mafo qolg'ay va fa'ul aning o'rnig'a qo'yarlar.

10. "Zalal" – "xatm" va "xarm" ijtimoidur, mafo'iylunda bas fo' qolg'ay.

11. "Batar" – "jabb" va "xarm" ijtimoidur, mafo'iylunda bas fo qolg'ay, fa' aning o'rnig'a qo'yarlar [2. 49].

Alisher Navoiy fors-tojik va turkiy she'riyatda qo'llangan beshta aslning o'zgarish usullarini shu tarzda, nisbatan soddaroq uslubda sanab o'tadi.

Zihof va furu'larning miqdori hamda tarkibi borasida manbalarda ayrim tafovutlar ham kuzatiladi. Shams Qays Roziy o'z asarida ajam aruzidagi 35 zihofni ta'riflaydi. Uning fikricha, bu zihoflarning 22 tasi arab aruziga xos bo'lib, ajam she'riyatida ham foydalaniladi, qolgan 13 tasi esa ajam aruziga xosdir. Bundan tashqari, u alohida faslda oldingi kitoblarga kiritilmagan 16 zihofni ham sharhlaydi: "Va chand laqabi digar hast, ki dar fusuli mutaqaddim zikr va sharhi on naraftaast, dar in mavze' bayon kunem va on shonzdah ast: xazmu muoqabatu sadru ajzu turfonu bariyu muroqabatu solimu sahehu tomu mavfuru vofiyu mo''tadilu muarroyu majzo''u mashturu manhuk".³⁶ (Va yana bir necha ism (atama) borkim, oldingi faslda ularning zikri va sharhi keltirilmagan edi, bu erda sharhini keltiraylik. Ular o'n oltidir: xazm, muoqabat, sadr, ajz, turfon, bariy, muroqabat, solim, saheh, tom, mavfur, vofiy, mo''tadil, muarro, majzu', mashtur va manhuk).

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a"sida barcha zihoflar miqdori 35 ta deyilgan: **"Bilgilkim, aruz ahlining istilohi birla o'ttuz besh zihaf kelibtur, bu sakkiz arkoni solimning nafsida amal qilurlar"**. Alisher Navoiy zihoflarning umumiy soni haqida ma'lumot bermagan, biroq beshta asl ruknda amal qilinadigan 32 nomdagi zihofni izohlagan. "Muxtasar"da esa: **"Jami' zihofot qirq to'rttur"**, deb yozilgan [6. 19]. Atoulloh Husayniy arab aruziga xos bo'lgan 31 ta hamda ajam aruziga xos bo'lgan 11 ta zihoflarni izohlagan. Tadqiqotchi D.Yusupovaning guvohlik berishicha, "Temuriylar davri aruzshunosligida jami 45 ta zihof qo'llanilgan bo'lib, ulardan 23 tasi mufrad, 18 tasi murakkab va 4 tasi o'ta murakkab zihoflardir... Boburda faqat *taxli'* zihofi keltirilmagan bo'lib, Bobur *taxli'* mohiyatan *kablga* yaqin bo'lganligi uchun uni alohida zihof sifatida sanamagan, chunki *taxli'* ham *kabl* singari *qat'* va *xabn* amallarining birikuvidan hosil bo'ladi" [11].

³⁶ Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mo''jam. – Deshanbe: Adib, 1991. Sah. 60.

1-ilovadagi jadvalda “Funun ul-balog‘a”, “Mezon ul-avzon”, “Muxtasar” hamda “Badoye’ us-sanoye” asarlarida tilga olingan zihoflar ko‘rsatilgan. Bunda istilohiy mazmuniga ko‘ra bir xil bo‘lgan zihoflar (masalan: *xarm*, *g‘azb*, *taxniq* yoki *taxli*, *kabl*), shuningdek, ayni bir so‘zni ikki xil yozish holati ham mavjud bo‘lib, ular ham shu tarzda berildi (*kashf*, *kasf*; *xazl*, *jazl*).

Zihof va furu‘larning mazmun-mohiyatiga doir ta’riflarda ham tafovutlar uchraydi. Jumladan, “Mezon ul-avzon”da **mafo’iylun** aslining zihoflaridan biri:

1. **“Kaf”** – mafo’iylun “nun”ining isqotidur, to mafo’iylu qolg‘ay [2. 48].

Shu manbada **fo’ilotun** aslining zihoflaridan biri:

2. **“Kaf”** – beshinchi harf isqotidur, bas fo’ilotun fo’ilon bo‘lg‘ay. [2. 49].

Yana shu yerda “fo’ilatun – **makfuf**”.

Fo’ilotundan beshinchi harf (“‘ilo” juzvidagi “alif”) olib tashlansa, chindan ham “fo’ilatun” so‘zi hosil bo‘ladi. Biroq bunday vazndagi rukn “mufta’ilun” bo‘lib, u “foilotun”ning zihoflari orasida mavjud emas. Aslida “kaff” beshinchi emas yettinchi harf isqoti. Boburning “Muxtasar”ida shunday berilgan: **“Kaff, sababi xafifning yettinchi sokinini hazf qilmog‘lig‘dur fo’ilotun fo’ilotu bo‘lur”** [6. 19].

Binobarin, buni “Mezon ul-avzon”ning qo‘lyozmasi yoxud nashridagi nuqson sifatida e’tirof etish mumkin.

Shunday holatlar “Muxtasar”ning nashrida ham kuzatiladi. Qiyoslab ko‘ring:

Atoulloh Husayniyning “Badoyi’u-s-snoyi” asarida	Zahiriddin Boburning “Muxtasar” asarida
“ Xarm – bayt boshi va ba’zan ikkinchi misra boshidag‘i juzvning <i>vatad-i majmu’idin birinchi mutaharrik harfni tushurmaktur...</i> Agar... mafo’iylun bo‘lsa-yu xarm	“ Jazm, vatadi majmu’ning avvalg‘i mutaharrikin isqot qilmog‘lig‘dur. Vuqu’i mafo’iylunda bo‘lsa (fo’iylun qolur) maf’uvlun aning yeriga

vaqtida solim bo'lsa, axram derlar. Xarm qilg'ach, fo'iylun bo'lur va aning o'rnig'a maf'uvlunni qo'yarlar" [3. 17].	qo'yarlar, ajzam derlar" [6. 20].
" Xazm ersa arab ash'ori zihoflaridandur va ul bayt boshida ma'no e'tibori bila lozim-u aytilish jihattin lozim bo'lmag'an bir nimani orttirmoqtin iboratdur" [3. 18].	" Xarm , baytning avvalig'a bir nima ziyoda qilmog'lig' dur. Bu zoyid bir harf bo'lur yo ikki harf, ko'prak ham topibturlar... arab ash'orining azohifidur ³⁷ ajamda musta'mal emas (amalda qo'llanmaydi)" [6. 21].

Qiyoslashdan ma'lum bo'ladiki, "Muxtasar"da "**xarm**" so'zi "**jazm**" deb noto'g'ri yozilgan (yoxud o'qilgan), "**xazm**" so'zi esa "**xarm**" deb berilgan.³⁸ "**Jazm**" nomidagi juzv boshqa biron bir manbada mavjud emas.

Yana bir misol:

"**Mafo'iylun**" asl ruknidan bitta cho'ziq hijo (sababi xafif)ning, ya'ni "**fa**" ruknining qolishi hodisasi uchta manbada uch xil izohlanadi. Xususan, "**Funun ul-balog'a**"da:

"Xazz va hazfkim, "mafo'iylun"ni xazz qilsoq, "iylun" qolur va hazf qilsoq, "iy" qolur. Aning evazi "**fa**"ni qo'yduk" (Axazzi mahzuf) [4].

"**Muxtasar**" ("**Aruz risolasi**")da:

"**fa**" (axrami majbub). [6. 23- va 55-betlar].

"**Mezon ul-avzon**"da:

"Batar" – "jabb" va "xarm" ijmoidur, mafo'iylunda bas fo qolg'ay, **fa** aning o'rnig'a qo'yarlar [2. 49].

Demak, ruboiy vaznlarining to'rtinchi ruknlarida qatnashuvchi mazkur hodisa:

- Alisher Navoiyning fikri bo'yicha, batar zihofi hamda abtar furu'i;

³⁷ Azohif – zihof so'zining ko'plik shakli.

³⁸ Bu qo'lyozmani o'qishdagi xatolik bo'lishi ham mumkin. Chunki bu so'zlar nihoyatda o'xshash bo'lib, nuqtalar bilangina farq qiladi.

- Boburning ma'lumoti bo'yicha, faqat furu', ya'ni axrami majbub;
- Ahmad Taroziy ma'lumotiga ko'ra esa, axazzi mahzuf, ya'ni bu ham zihof emas, faqat furu'.³⁹

Bu kabi muammolarni hal etishning ikki xil yo'li bor:

1. Zihofning istilohiy mazmunini tushungan holda mustaqil tarzda amalni bajarib ko'rish.

2. Ikkala asar uchun ham asos bo'lgan manbalar – Shams Qays Roziy, Nasiruddin Tusiy yoxud boshqa mualliflarning asarlariga murojaat etish.

Asl ruknlarning o'zgarishi natijasida qirqdan ortiq ruknlar – ritmik bo'laklar yaratiladi.

RUKNLARNING AFO'IYL VA PARADIGMALARI

№	AFO'IYL	PARADIGMA	MISOL
1	FA'	–	Men, gul, dam
2	FO'	~	Dard, zor, fayz
3	FA'UL	v –	Gulim, saning,
4	FA'UVL	v ~	G'ubor, bu dard
5	FA'LU	– v	Senda, keldi
6	FA'LUN	– –	Sensan, kelgan
7	FA'LON	– ~	Gulzor, garchand
8	FA'ILUN	v v –	Sanamo, yuragim
9	FA'UVLU	v – v	Ko'zingda, azalda
10	FA'ILON	v v ~	Ko'rubon, necha xalq
11	FA'UVLUN	v – –	Falakdan, jarohat
12	FA'UVLON	v – ~	Tilakdosh, xabardor
13	FO'ILUN	– v –	Kelmading, ko'rmasam
14	FO'ILON	– v ~	Bardavom, bo'lsa mast
15	MAF'UVLU	– – v	Kelgandi, bir damda
16	MAF'UVLUN	– – –	hamdardim, sen kelsang
17	MAF'UVLON	– – ~	Maktabdor, bo'ldim mast

³⁹ Bu haqda ko'proq ma'lumotga ega bo'lish uchun qarang: Tohirov S. "Aruz terminologiyasidagi "batr" va "abtar" atamallari haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). – Sam.: SamDU nashri, 2011. 116-120-betlar; Tohirov S. "Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq xususida". Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – T.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar. Ikkinchi maqola matni ilovada berilgan (4-ilova).

18	FA'ILOTUN	v v – –	Tilagimdir, sitamingdan
19	FO'ILOTU	– v – v	Senda ko'ngli, kelmaganda
20	FA'ILOTU	v v – v	Ko'ramanmu, bilasanki
21	FO'ILOTUN	– v – –	Ko'rmagandim, shahsuvorim
22	FO'ILIYYON	– v – ~	qilmagin zor, bo'ldi hamdard
23	FA'ILATUN	v v v –	Qaramading, ba xabarim
24	FA'ILIYYON	v v – ~	Necha gulzor, qani hamdard
25	MAFO'IYLUN	v – – –	Go'zal shahrim, karam qilgin
26	MAFO'IYLON	v – – ~	O'shal dildor, ko'rib harchand
27	MAFO'ILUN	v – v –	Dilimdasan, go'zal sanam
28	MAFO'ILON	v – v ~	Go'zal diyor, kelib bu xalq
29	MAFO'IYLU	v – – v	Ko'payganda, samandarni
30	MAF'UVLOTU	– – – v	Uchratganda uyg'unlikda
31	MUSTAF'ILUN	– – v –	Shabnam bilan, faryodkim
32	MUSTAF'ILON	– – v ~	Gulshanda bor, har dam bu dard
33	MUFTA'ILUN	– v v –	Xalq bilan, kunlarimiz
34	MUFTA'ILON	– v v ~	Dabdabador, kuydi bu sham'
35	MUSTAF'ILU	– – v v	Ko'rgach seni, holim so'ra
36	MAFO'ILU	v – v v	Shahardagi, qalandari
39	MUSTAF'ILOTUN	– – v – –	Gulchambarimni, har dam ko'zimdan

Zahiriddin Bobur zihoflarni ikki guruhga ajratadi: “Bu tag'ayyur (o'zgarishlar) yo mufrad bo'lur, yo murakkab. Mufrad uldurkim, bir ruknda bir nav' tag'ayyurdin ko'prak voqi' bo'lmag'ay. Murakkab uldurkim, bir nav'din ziyoda bo'lg'ay” [6. 19].

Adabiyotshunos D.Yusupova Boburning zihoflarga oid tasnifini “isloh” qilib, zihoflarni ulardagi o'zgarishlar asosida uchga bo'lib tahlil qilgan:

1. Mufrad zihoflar – faqat bir amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Bularga *qabz, qasr, hazf, salm, qat', xabn, kaff, xarm, hazaz, tash'is, tasbig', tazyil, tayy, asb, tarfil, izmor, vaqf, kashf, ssalm, jabb, raf', jazm (xazm), g'azb* kiradi.

2. Murakkab zihoflar – ikki amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Bular *sarm, xarb, shatr, hajf (jahf), shakl,*

kabl, xabl, aql, naqs, qatf, xazl, vaqs, xatm, batr, rab', taxli', jad', qasm zihoflaridir.

3. O'ta murakkab zihoflar. Bunday zihoflar murakkab zihofning mufrad zihof bilan birikuvidan hosil bo'ladi. Bularga *zalal, jamm, nahr, aqs* kiradi. O'rni bilan ushbu zihoflar o'z ichida yana ikkiga bo'lib tasnif qilindi: 1) misralar boshi va o'rtasida qo'llaniladigan zihoflar; 2) misra oxirida qo'llaniladigan zihoflar [11. 20].

Bu tasnifga qo'shilgan holda, ta'kidlash joizki, "murakkab" (tarkibli) so'zi nazarda tutilgan hodisaning birdan ortiq ekanligani ifodalaydi, binobarin, unga "o'ta" aniqlovchisini qo'shish bahsli qaror. Undan ko'ra, ikki amalli va uch amalli murakkab zihoflar deb ajratish ma'qulroq.

Quyidagi zihoflarda asl ruknlarning o'zgarishlarini kuzating:

1. **"Kaff"** zihofida rukndagi so'nggi sababi xafifning sokin harfi ("nun") olib tashlanadi. Bu ruknnig yettinchi harfiga to'g'ri keladi:

Mafo'iylun → mafo'iylu yoki Fo'ilotun → fo'ilotu
V – – – V – – V – V – – – V – V

2. **"Xarm"** zihofida "mafo'iylun" rukni boshidagi vatadi majmu' (**mafo**)ning birinchi harakatli harfi ("mim", ya'ni "ma" hijosi) olib tashlanadi:

Mafo'iylun → fo'iylun → maf'uvlun⁴⁰
V – – – – – – – – –

3. **"Xarb"** zihofida yuqorida ko'rib o'tganimiz **"kaff"** va **"xarm"** usullarini birgalikda qo'llaymiz:

Mafo'iylun → **mafo**'iylu → fo'iylu → maf'uvlu
V – – – V – – V – – V – – V

Demak, **"Xarb"** zihofi murakkab yoki tarkibli sanaladi.

4. **"Zalal"** – "xatm" va "xarm"ni birgalikda bajarish amali.

⁴⁰ Yuqorida eslatilganidek, afoiylar ma'noga ega bo'lmagan, faqat vazn ko'rsatkichi vazifasini bajaradigan so'zlardir. Shuning uchun ular vazn jihatdan muqobil bo'lgan va talaffuzi qulayroq bo'lgan boshqa afoiylga almashtiriladi.

Bunda “**xatm**”ning o‘zi murakkab zihof bo‘lib, “hazf” va “qasr”ni birga bajarishni nazarda tutadi (33- yoki 108-betga qarang):

Mafo’iy**lun** → mafo’iy (hazf) → **mafo’** (qasr) → fo’ (xarm)
V – – – V – – V ~ ~

Demak, azall furu’ini hosil qilish uchun uchta amalni bajarish ya’ni “hazf”, “qasr” va “xarm” amallarini birgalikda (aniqrog‘i ketma-ket) bajarish lozim bo‘ladi.

Shuni inobatga olib, zihoflarni “bir amalli”, “ikki amalli” va “uch amalli” zihoflarga ajratish tushunarliroq va maqsadga muvofiqdir.

Til elementlariga doir bugungi qarashlar nuqtai nazaridan bu tasnifni ham isloh qilishga to‘g‘ri keladi. Chunonchi, **xabn**, **tayy**, **qabz** va **kaff** zihoflari ruknning turli o‘rinlarida **bitta sokin harfni olib tashlash**ni nazarda tutadi. **Vaqf** zihofi esa **harakatli harfni** (vatadi mafruqning ikkinchi harfi) **sokinga aylantirish**ni ifodalaydi. Demak, bularning har biri bitta amal-o‘zgarish sanaladi. **Qasr** va **qat’** zihoflari esa bir vaqtning o‘zida yuqoridagi ikkita o‘zgarishni, ya’ni **sookin harfni** (sabab va vatadda) **olib tashlab** (1), undan **oldingi harakatli harfni sokinga aylantirish**(2)ni nazarda tutadi. Binobarin, ular amallar miqdoriga ko‘ra murakkab sanalishi mumkin. Biroq bu o‘zgarishlarning har biri ayni shu o‘rinda alohida zihoflarni hosil qilmaganligi uchun “**qasr**” va “**qat’**” mumtoz aruzshunoslikda “mufrad zihoflar” qatorida sanalgan. Agar ularni bugungi tilimiz nuqtai nazaridan “ikki amalli” zihoflar qatoriga qo‘shsak, unda yuqorida tilga olganimiz “**zalal**” zihofi endi “uch amalli” emas, “to‘rt amalli” zihofga aylanadi.

Yuqoridagi mulohazalarni inobatga olib, ilovada berilgan “zihof va furu’lar”ni tahliliy mutolaa qiling va ularning tasnifiga doir mustaqil xulosa chiqaring (2-ilova).

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Баҳром Сирус. Арузи тожики. - Душанбе, 1963.
6. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
7. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.
8. Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
9. Tohirov S. “Aruz terminologiyasidagi “batr” va “abtar” atamallari haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). –Sam.: SamDU nashri, 2011.
10. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
11. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъҷам. – Душанбе: Адиб, 1991.
12. Арабско-русский словарь (Составител Х.К.Баранов). - М., 1962.
13. Фарҳанги забони тожики. 2- жилд. - Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

O‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Quyidagi jadvallarni namuna (1-satr)dagi kabi to‘ldiring:

	Afoiylar		paradigma		Misol	Javob		
1	FO’	A	v –	1	Uchratganda	1	B	5
2	FAUL	B	~	2	Gulchambarimni			
3	MUSTAF’ILUN	C	– – v –	3	Go‘zal dalalar,			
4	MAFO’ILATUN	D	– – v – –	4	Shabnam bilan,			
5	MUSTAFILOTUN	E	v – v v –	5	Dard, zor,			
6	MAFUVLOTU	F	– – – v	6	Gulim,			

2. Quyidagi afo'iyllarga mos paradigma va misol yozib jadvalni to'ldiring:

	Afo'iyllar		Paradigma		Misol
1	FA'LON				
2	FA'ILUN				
3	FA'UVLU				
4	FA'ILON				
5	FA'ILIYYON				
6	MAFO'IYLUN				

3. Aruz ilmida “zihof” va “furu” tushunchalari qanday ma'nolarni ifodalaydi (atamaning lug'aviy va istilohiy ma'nolari, o'zgarish usullari va hosilasi, ularning ahamiyati o'zgarishlarning umumiy belgilari, misol).

4. “Mafoiylun” asl ruknining qanday zihof va furu'larini bilasiz? (zihofi va furu' haqida umumiy tushuncha, 11, 12, mahzuf, maqsur, axrab, axram, maqbuz, makfuf, ruboiy vaznlar).

5. 2-3-ilovalarda keltirilgan jadvallar asosida quyidagi baytlarning ruknlari qaysi aslga tegishli ekanligini, zihof va furu'ini aniqlang:⁴¹

Ko'zung ne/ balo qaro/ bo'lubtur,
Kim jong'a/ qaro balo/ bo'lubtur.
— — V V — V — V — —

G'urbatda/ ul oy hajri/ meni pi(y)r/ qilibtur,
Hijron bi/la g'urbat ma/nga ta'si(y)r/ qilibtur.
— — V V — — V V — — V V — —

Ishqing/ o'tig'a/ kuygo/li keldim,
Oydek/ yuzungni/ ko'rgo/li keldim.
— — V — — — — V — —

Havo xu-sh er/diyu ollim/da bir qadah /mayi nob,
V — V — V V — — V — V — V V ~
Ichar edim/ vale g'amdin/ qadah-qadah/ xunob.

⁴¹ Har bir bo'lakning paradigmasini alohida yozing va jadval yordamida afo'iylini aniqlang. 3-ilovadagi jadvalning birinchi ustunidan shu afo'iylni toping. Gorizontall chiziq, satr bo'yicha uning qaysi aslga tegishli ekanligini va qaysi zihof (furu') ekanligini aniqlang. Ular bir nechta bo'lishi mumkin, hozircha hammasini yozing.

V – V – V V – – V – V – – ~

May birla/ yuzung tim-tim/ ahmarmu/ ekin oyo,
Yo shu'la/ aro bir - bir / axgarmu / ekin oyo?

– – V V – – – – V V – – –

6. Ushbu matnlarni o‘zaro qiyoslab fikrlaringizni yozing:

“Mezon ul-avzon”dan	“Muxtasar”dan	Izoh
<p>“Qat’ – fo’ilotunda so‘nggi sabab isqotidur va vatad sokinining ham isqoti va maqobilining iskoni, bas fo’il qolg‘ay va fa’lun aning o‘rnig‘a qo‘yarlar, ammo ba’zi ani salm debdurlar” [2. 49].</p>	<p>“Qat” – vatadi majmu’ning sokinining isqoti va ikkinchi mutaharrikining iskonidur, nechukkim mustaf’ilun – mustaf’il, mutafo’ilun – mutafo’il, fo’ilun – fo’il bo‘lur, maf’uvlun, fa’ilotun, fa’lun bularning yerlarig‘a qo‘yarlar”.</p>	<p>1.Qat’ atamasining ikki manbadagi istilohiy ma’nolariga e’tibor bering. 2. Bir xil hodisa, ya’ni “fa’uvlun”dan “fa’lun”ning qolishi manbalarda qanday nomlanganligini izohlang.</p>
	<p>“Batr” – hazf bila qatning ijmoidur (birgalikda qo‘llanilishi), nechukkim fa’uvlun – fa’ bo‘lur va fo’ilotun fo’il bo‘lur, fa’lunni fo’ilning yeriga qo‘yarlar, mug‘ayyar(o‘zgargan)ni abtar derlar... [6. 20].</p>	

4-MAVZU: ARUZ BAHRLARI

Reja:

1. *“Bahr” atamasi, sodda va murakkab bahrlar.*
2. *Bahrlar haqida mumtoz manbalardagi fikrlar.*
3. *O‘zbek mumtoz adabiyotida bahrlar taraqqiyoti.*
4. *Aruz doiralari.*

I. Bahr so‘zi arab tilida dengiz degan ma‘noni ifodalaydi. Aruz tizimida bahr deganda muayyan rukn yoki ruknlarning takroridan hosil bo‘luvchi vaznlar turkumi tushuniladi. Bahrning ko‘pligi “buhur” so‘zi bilan ifodalanadi.

Sakkizta aslning yettitasi alohida bahrlarni hosil qiladi. Xususan:

- fa‘uvlun rukni “mutaqorib”;
- fo‘ilun rukni “mutadorik”;
- mafo‘iylun rukni “hazaj”;
- fo‘ilotun rukni “ramal”;
- mustaf‘ilun rukni “rajaz”;
- mutafo‘ilun rukni “komil”;
- mafo‘ilatun rukni “vofir” bahrini hosil qiladi.

Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida “maf‘uvlotu” rukni ham alohida bahrni, ya‘ni “saqil” bahrini hosil qilishi aytilgan. Lekin bu ma‘lumot boshqa biron bir manba bilan tasdiqlanmagan.

Mazkur bahrlar “muttafiq ul-ajzo” (bir xil tarkibli) yoxud sodda bahrlar deyiladi. Bir baytda ishtirok etadigan ruknlar miqdoriga ko‘ra bahrlar uch xil shaklda bo‘lishi mumkin, ya‘ni murabba’ (to‘rt), musaddas (olti) va musamman (sakkiz) shakllari. Ahmad Taroziy buni bahrlarning “martaba”si deya, adno (quyi), avsat (o‘rta) va a‘lo (yuqori) kabi qismlarga ajratgan. Jumladan:

Sango	ul	tur/rayi hindu,
Mango	solmish	/ qaro qayg‘u.
V	— — —	V — — —
Mafo‘iylun		mafo‘iylun

Hajaz bahri, murabba'i solim shakli.

Navosiz / ulusning / navobax/shi bo'l,
Navoiy / yamon bo'l / sa sen yax/shi bo'l.

V – – V – – V – – V –

Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul

Mutaqorib bahri, musammani mahzuf shakli.

Nazm-u nasrim / kotibi tax/minshunos,
Yozsa yuz ming / bay-t etar er/di qiyos.

– V – – – V – – – V ~

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun

Ramal bahri, ramali musaddasi maqsur.

Dayr-u haram/da sar-basar / ul yuzdin is/tarlar xabar,
Ko'p ham nizo' / etma agar / ul der samad,/ bul der sanam.

– – V – – – V – – – V – – – V –

Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Rajaz bahri, rajazi musammani solim.

Aruziylar, bundan tashqari, turli asllarning birga qo'llanishidan yangi bahrlarni hosil qilishadi. Masalan:

- fo'ilun va mafo'iylun asllarining qo'shilishidan "madid";
- mustaf'ilun va fo'ilun asllarining qo'shilishidan "basit";
- mustaf'ilun va maf'uvlotu asllarining qo'shilishidan

"munsareh" bahri hosil bo'ladi va hokazo. Bunday bahrlar o'z navbatida tarkibli yoki murakkab bahrlar deb nomlanadi. Bahrlar miqdori o'zgaruvchan bo'lib, aruzning taraqqiy etishi barobarida ular ham oshib borgan. Xalil ibn Ahmad yaratgan aruz tizimida 15 ta bahr mavjud edi, keyinchalik uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy ushbu bahrlar qatoriga yana bir bahrni qo'shib, bahrlar sonini 16 taga yetkazgan. Mahmud Zamaxshariyning "Al-qistos", Abu Zakariyo Xatib Tabriziyning "Al-kafi fil aruz val qavofiy" asarlarida ham shuncha bahr tilga olingan. Manbalarda qayd etilishicha, fors aruzshunoslaridan Bahrom Saraxsiy, Buzurgmehr Qosimiylar aruzning yangi

bahrlarini kashf etishgan. Bizgacha yetib kelgan aruzga doir ilk forsiy asar Shams Qays Roziyning “Al-mo‘‘jam fi ma‘oyiri ash‘oril ajam” asarida arab aruzida mavjud bo‘lgan 16 ta bahrga yana uchta bahr (g‘arib, qarib, mushokil) qo‘shilib, bahrlar soni 19 taga yetkazilgan. Biroq olim arab aruziga xos bo‘lgan bahrlarni tavsiflashni foydasiz bilib, ajam aruzida mavjud bo‘lgan 14 bahrnigina ta’riflaydi: “Va chun bad-in muqaddimot bar ba’ze az tasarrufoti fosidi in jamoat dar taqriri buhur va sabti davoir vuquf aftod va tafsili xabtu g‘alati eshon dar in fann ma’lum shud, savob on ast, ki dar in abvob ba taqsimoti botilu tatviloti behosili eshon iltifot nanamoem va jumla buhuri ash‘ori ajamro dar chahor doira nihem”.⁴² (Bahrlar va doiralar zikrida oldingilarning ba’zi bir me’yor jihatdan buzilgan fikrlariga guvoh bo‘lib, bu fan (aruz – S.T.)da ularning xato va ko‘r-ko‘rona tavsiflari ma’lum bo‘lganligi uchun, bu bobda ularning foydasiz uzundan-uzoq tasniflariga iltifot qilmaslik va barcha ajam she’riyatining bahrlarini to‘rt doiraga joylashtirishni savob (to‘g‘ri) deb bildik).

Qays Roziy 4 doiraga 14 ta bahrni joylashtiradi. Jumladan:

- **Muxtalifa** doirasi – munsareh, muzore’, muqtazab, mujtass;
- **Mo‘‘talifa** doirasi – hazaj, rajaz va ramal;
- **Muttafiqa** doirasi – mutaqorib va mutadorik;
- **Muntazi’a** doirasi – sare’, g‘arib, qarib, xafif, mushokil.

Nasiruddin Tusiyning “Me’yor ul-ash‘or” asarida 18 bahr keltirilgan. Olim mushokil va g‘arib bahrlarini tushirib qoldirib, avvalgi risolada tilga olinmagan maqlubi tavil bahrini kiritgan.

Bahrlar borasida, ayniqsa, Shayx Ahmad Taroziyning fikrlari o‘ziga xosdir. Olim bahrlar sonini 40 ta deb ko‘rsatadi (bu haqda keyinroq yana to‘xtalamiz). Abdurahmon Jomiy, Atoulloh Husayniy, Alisher Navoiy va Sayfiy Buxoriylar bahrlar miqdorini umumiy tarzda 19 ta deb hisoblaydilar. Biroq Abdurahmon Jomiy “Risolai aruz” asarida 14 bahrni misollar

⁴²Шамси Қайси Розӣ. “Ал-мўълям”.- Душанбе: Адиб, 1991. Саҳ. 80.

bilan izohlagan, ya'ni arab aruziga xos bo'lgan tavil, komil, basit, madid, vofir bahrlariga keng to'xtalmagan. Boburning "Aruz risolasi"da esa ushbu bahrlarga qo'shimcha ravishda yana ikki bahr (ariz va amiq) tadqiq qilingan. Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" risolasida bahrlarning lug'aviy ma'nolari ham izohlanadi.

Bahrlar va ularning tarkibi quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan:

№	Bahr nomi	Rukn va afo'iylari	Paradigmasi
1	Mutaqorib	Fa'uylun fa'uylun	v – – / v – –
2	Mutadorik	Fo'ilun fo'ilun	– v – / – v –
3	Hazaj	Mafo'iylun mafo'iylun	v – – – / v – – –
4	Ramal	Fo'ilotun fo'ilotun	– v – – / – v – –
5	Rajaz	Mustaf'ilun mustaf'ilun	– – v – / – – v –
6	Komil	Mutafo'ilun mutafo'ilun	v v – v – / v v – v –
7	Vofir	Mafo'ilatun mafo'ilatun	v – v v – / v – v v –
8	Tavil	Fa'uylun mafo'iylun	v – – / v – – –
9	Madid	Fo'ilotun fo'ilun	– v – – / – v –
10	Ariz	Mafo'iylun fa'uylun	v – – – / v – –
11	Basit	Mustaf'ilun fo'ilun	– – v – / – v –
12	Amiq	Fo'ilun fo'ilotun	– v – / – v – –
13	Munsareh	Mustaf'ilun maf'uvlotu	– – v – / – – – v
14	Muzore'	Mafo'iylun fo'ilotun	v – – – / – v – –
15	Muqtazab	Maf'uvlotu mustaf'ilun	– – – v / – – v –
16	Mujtass	Mustaf'ilun fo'ilotun	– – v – / – v – –
17	Sari'	Mustaf'ilun mustaf'ilun maf'uvlotu	– v – – / – v – – / – – – v
18	Jadid	Fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun	– v – – / – v – – / – – v –
19	Qarib	Mafo'iylun mafo'iylun fo'ilotun	v – – – / v – – – / – v – –
20	Xafif	Fo'ilotun mustaf'ilun fo'ilotun	– v – – / – – v – / – v – –
21	Mushokil	Fo'ilotun mafo'iylun mafo'iylun	– v – – / v – – – / v – – –

Jadvalda keltirilgan bahrlar orasida sari', jadid, qarib, xafif va mushokil bahrlari boshqalaridan farqli o'laroq faqat musaddas ya'ni oltilik (bir misrada uchta, baytda oltita rukn)

shaklda qo‘llanadi. Aniqrog‘i, faqat musaddas shaklda ular aynan shu bahr hisoblanadi. Garchand, Bobur ularning murabba’ (bir misrada ikkita, baytda to‘rtta rukn) shakllariga ham misol keltirgan bo‘lsa-da, murabba’ shaklida ular boshqa bahrga o‘tib ketadi. Buni keyingi mashg‘ulotlarda misollar tahlili orqali ko‘rib o‘tamiz.

II. Shayx Ahmad Taroziy bahrlarni ikki katta guruhga ajratib, tasnif qiladi:

1. Muttafiq ul-arkon – bir xil asliy rukndan tashkil topgan bahrlar. Masalan, fa’uvlun rukni baytda sakkiz marta takrorlanib kelsa, bu aynan muttafiq ul-arkonga kiruvchi mutaforib bahridir.

Taroziy mazkur guruhga mutaforib, mutadorik, hazaj, ramal, rajaz, vofir, komil, **saqil** kabi bahrlarni kiritgan. Ular orasida so‘nggi bahr sifatida keltirilgan saqil bahri temuriylar davrigacha va undan keyingi risolalarda uchramaydi, shu ma’noda, ushbu bahrni Shayx Ahmad Taroziyning kashfiyoti deb aytish mumkin.

2. Muxtalif ul-arkon – ikki xil asldan hosil bo‘lgan bahrlar. Shayx Ahmad Taroziyda bunday bahrlar soni 32 ta. Ularning hosil bo‘lishida bir shartni qo‘yadi: “Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikim, tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining **uxti** kerak. Agar begona bo‘lsa, bu toifaning qoshinda ravo ermas” [4]. Shu o‘rinda risolada kichkina chalkashlik seziladi. Bu holat D.Yusupovaning yuqorida tilga olingan tadqiqotida ham kuzatiladi. E’tibor bering: “Olimning (Ahmad Taroziy – T.S.) fikricha, sakkiz rukndan yettitasi o‘zaro qarindoshlik jihatidan birlashadi. Xususan, fauvlun va foilun (har ikkisi bir sababi xafif va vatadi majmu’dan tarkib topgan), foilotun, mafoiylun va mustaf’ilun (ikkisi sababi xafif va bir vatadi majmu’dan tarkib topgan) hamda mafo’ilatun va mutafo’ilun (vatadi majmu’ va fosilai sug‘ro kabi juzvlardan tarkib topgan) o‘zaro uxti (opa-singil) ruknlardir. Faqatgina so‘nggi, ya’ni sakkizinchi rukn hisoblanmish *maf’uvlotu* yolg‘iz bo‘lib, uning qarindoshi yo‘q,

chunki faqat ugina ikki sababi xafif bilan vatadi mafruqdan iborat” [7. 19]. Agar bu fikrni yuqorida Taroziyning o‘zidan keltirilgan fikr bilan birlashtirsak, unda ko‘plab bahrlar “bu toifaning qoshinda ravo ermas” bo‘lib chiqadi. Jumladan, tavil (fa‘uvlun mafo‘iylun), madid (fo‘ilotun fo‘ilun), munsareh (mustaf‘ilun maf‘uvlotu) va hokazo.

Aslida “uxti” (“opa-singil”, “qarindosh”) deganda, Ahmad Taroziy sonidan qat’i nazar bir xil juzvlardan tashkil topgan asllarni nazarda tutgan. Binobarin, **fa‘uvlun, fo‘ilun, mafo‘iylun, fo‘ilotun va mustaf‘ilun** ruknlari sababi xafif va vatadi majmu’dan tashkil topganligi uchun “qarindosh” bo‘la oladi hamda o‘zaro bahr hosil qila oladi. Shuningdek, fo‘ilotun va mustaf‘ilun ruknlari:

fo‘i – lo – tun (vatadi mafruq + sababi xafif + sababi xafif);

mus – taf‘i – lun (sababi xafif + vatadi mafruq + sababi xafif) bo‘lsa,

maf – ‘uv – lotu (sababi xafif + sababi xafif + vatadi mafruq) bilan qarindoshlik hosil qilishi mumkin. Buni Bobur ham qayd etgan edi. Demak ular ham o‘zaro bahr hosil qila oladi.

Ahmad Taroziyning fikricha, ikki solim ruknni birgalikda qo‘llash natijasida biror bahr hosil qilinsa, undan keyingi bahr ruknlarning aks tartibida bo‘lishi lozim. Jumladan, birinchi bahr **fa‘uvlun fo‘ilun fa‘uvlun fo‘ilun** ruknlaridan hosil bo‘lib **muqorin** deb nomlanadi. Ikkinchi bahr esa **fo‘ilun fa‘uvlun fo‘ilun fa‘uvlun** bo‘lib **muvofig** deb ataladi. Shu tariqa Ahmad Taroziy o‘n olti xil bahrni yana teskari tartibda qo‘llab, jami o‘ttiz ikki xil bahr hosil qilgan. Bundan ma’lum bo‘ladiki, Ahmad Taroziy bahrlarni sanashda bevosita badiiy ijoddan kelib chiqib emas, aruzning potensial imkoniyatlarini hisobga olib fikr yuritgan. Amalda bo‘lgan bahrlar esa, uning fikricha, o‘n oltita (Yuqoridagi jadvalda keltirilgan ariz, amiq, jadid, qarib va mushokil bahrlaridan tashqari).

Boburning “Aruz risolasi”da ham Taroziy singari bahrlar ikki guruhga ajratiladi, bahrlardagi vaznlarning ishlatilish darajasi va ohang imkoniyatlariga ham e’tibor qaratilib, ular musta’mal (amalda qo’llanadigan) va nomusta’mal (amalda qo’llanmaydigan), matbu’ (tab’ga yaqin) va nomatbu’ (tab’ga xilof) kabi guruhlarga ajratilib tavsif qilinadi.

Temuriylar davridagi qolgan risolalarda muttafiq ul-arkon bahrlari turli o‘rinlarda, ya’ni doiralar tarkibi asosida berilgan. Mualliflarning bahrlar ta’rifi va tavsifiga yondashuvlari ham bir-biridan farqlanadi. Atoulloh Husayniyda aruzga doir fikrlar asar muqaddimasidan o‘rin olgani uchun bahrlar tavsifi ancha qisqa. Abdurahmon Jomiy bahrlarni izohlashda dastlab solim ruknli vaznlarga, so‘ngra zihofga uchragan vaznlarga to‘xtaladi. Alisher Navoiy har bir bahrning avval musamman, so‘ngra musaddas va murabba’ ruknli vaznlarini keltiradi, o‘rni bilan mutatavval (uzaytirilgan) vaznlarga ham to‘xtaladi.

III. O‘zbek mumtoz she’riyatidagi bahrlar taraqqiyotiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, XIII asrga qadar faqat mutaqorib bahri qo‘llanganligini ko‘ramiz (“Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”). Turkiy tildagi ilk she’riyat namunalarini o‘zida mujassam etgan Rabg‘uziyning “Qisas ul-anbiyo” asarida bir necha bahr qo‘llangan. Jumladan, musallas (uchlik) shaklidagi Nosiruddin To‘qbug‘a madhiyasi **rajazi** murabbai solim vaznida, bahor madhiga bag‘ishlangan ilk g‘azal **ramali** musammani mahzuf vaznida, ushbu parcha **mutaqoribi** musammani mahzuf vaznida bitilgan:

Sabo esnayur-u yig‘och yeng solar,
Bulut yig‘alayur-u chechaklar kular,
Bu mundog‘ chechaklikda ko‘nglum bu kun,
Saning birla bo‘lub ovunmoq tilar.⁴³

Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asaridagi 332 ta she’riy parcha aruzning 7 ta bahriga tegishli bo‘lgan 24 vaznda

⁴³ Rabg‘uziy Nosiruddin. Qisasi Rabg‘uziy. 1-kitob. — Toshkent: Yozuvchi, 1990. 121-bet.

bitilgan. Bular: hazaj, ramal, muzore', mujtass, mutaqorib, xafif. Shundan, 264 ta she'r hazaj, 87 tasi ramal bahrida.

Tapulmas husn mulkida sanga teng bir qamar manzar,
Na manzar manzari shohid, na shohid shohidi dilbar.
Mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun

Hazaji musammani solim

Qamar yuzingdin / bo'lur munavvar,
Shakar so'zingdin / bo'lur mukarrar.
Gunash yuzingni / ko'rub xaloyiq,
Bo'lubdururlar / sanga musaxxar.
Fa'uvlu fa'lun fa'uvlu fa'lun

Mutaqoribi murabba'i maqbuzi aslam

Bo'ldi g'idoyi ruhu ko'ngullar mufarrihi,
Ko'rkli sifatlarining bila devonu daftari,
— — V/ — V — V/V — — V/ — V —
Maf'uvlu fo'ilotu mafo'iyu fo'ilun

Muzore'i musammani axrabi makfufi mahzuf

Sayfi Sa/royi nazmi/ husnung si/foti birla,
Doim bu/ el tilinda/ xush dilsil/ton ko'rinur.
— — V/ — V — — / — — V/ — V — —
Maf'uvlu fo'ilotun maf'uvlu fo'ilotun

Muzore'i musammani axrabu solim

Sakkokiy devonida aruzning 5 xil bahriga (hazaj, ramal, rajaz, mujtass, muzore') tegishli 11 xil vazndagi g'azal va qasidalar mavjud.

Ne noz-u bu ne ishvadur, ey jodu ko'zluk sho'xshang,
Kabki dariy, tovosda yo'q, albatta, bu raftor-u rang.
Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Rajazi musammani solim

Agar qoshimda o'shal guluzor bo'lsa edi,
G'ame yo'-q erdi, g'amim gar hazo-r bo'lsa edi.
V — V — /V V — — / V — V — / V V —
Mafo'ilun fa'ilotun mafo'ilun fa'ilun

Mujtassi musammani maxbuni mahzuf

Atoyi devoni faqat gʻazallardan iborat boʻlsa-da, ularda aruzning olti bahridagi (hazaj, ramal, rajaz, mujtass, muzoreʻ, xafif) 18 xil vazn qoʻllangan.

Kim koʻrdi yuzing hasratida men kibi bemor,
Jon gʻamzada, bagʻri toʻla qon, koʻngli giriftor.
Maʼfʼuvlu maʼfoʻiylu maʼfoʻiylu maʼfoʻiyl

Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur.

Ey begim, ushbu yuz degul,/ shams bila qamarmudur?
Ey begim, ushbu soʻz degul,/ shahd bila shakarmudur?
Muftaʼilun maʼfoʻilun, muftaʼilun maʼfoʻilun.

Rajazi musammani matviyi maxbun

Hofiz Xorazmiyning devonida toʻqqiz bahrga (hazaj, ramal, rajaz, mujtass, muzoreʻ, munsareh, sariʻ, xafif, mutaqorib) tegishli boʻlgan 53 vazndagi sheʼriyat namunalari mavjud. Alisher Navoiy esa “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida 13 xil bahrdagi (hazaj, ramal, rajaz, mujtass, muzoreʻ, munsareh, sariʻ, xafif, mutaqorib, mutadorik, tavil, komil, ariz) vaznlardan foydalangan.

IV. Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun **doiralardan** foydalanishadi. Bunda bir-biriga yaqin boʻlgan bahrlar bir doiraga joylashtirilib, ularning afoʻiyli hamda misol tariqasida bir misra kiritiladi. Misrani qaysi soʻzdan boshlab oʻqishga koʻra turli bahrlar hosil boʻladi. Masalan:

1. Doirai muttafiqa – mutaqorib (faʼuvlun), mutadorik (foʻilun).

Yuzi rashki xurshidi anvar boʻlubtur
v – – / v – – / v – – / v – –

Yuqoridagi misra ayni shu holatda oʻqilganda mutaqoribi musammani solim (faʼuvlun faʼuvlun faʼuvlun faʼuvlun) vazni kelib chiqadi. Biroq misra:

Rashki xurshidi anvar boʻlubtur yuzi
– v – / – v – / – v – / – v –

– tarzida o‘qilganda, mutadoriki musammani solim (fo‘ilun fo‘ilun fo‘ilun) vazni kelib chiqadi.

Quyidagi misralarni navbat bilan belgi "!" qo‘yilgan joylardan o‘qib, vazniga e‘tibor bering.

2. Doirai mujtaliba: hazaj (mafo‘iylun), rajaz (mustaf‘ilun), ramal (fo‘ilotun).

Jafo! ko‘p! qilma, ey mahvash, jafo sendin erur noxush.

v – – – v – – – v – – – v – – –

3. Doirai muxtalifa: tavil (fa‘uvlun mafo‘iylun), madid (fo‘ilotun fo‘ilun), ariz (mafo‘iylun fa‘uvlun), basit (mustaf‘ilun fo‘ilun), amiq (fo‘ilun fo‘ilotun)

Mango! qil! guzar! sen! kel, mango qil nazar sen kel

v – – v – – – v – – v – – –

Yuqoridagi doiralarda bahrlarning solim shakllari ifodalangan. Qolgan bahrlarning solim (to‘liq) shakllarini doirada ifodalash imkoni bo‘lmaganligi uchun aruziylar ularning o‘zgargan shakllari, zihoflarini joylashtirishgan. Xususan:

5. Doirai muntazi‘a: sari’ (mustaf‘ilun mustaf‘ilun maf‘uvlotu), jadid (fo‘ilotun fo‘ilotun mustaf‘ilun), qarib (mafo‘iylun mafo‘iylun fo‘ilotun), xafif (fo‘ilotun mustaf‘ilun fo‘ilotun), mushokil (fo‘ilotun mafo‘iylun mafo‘iylun).

Sen! de! hikoyat! sanamo bizga! bo-t

– v v – – v v – – v – v

- sari’i matviy (mufta‘ilun mufta‘ilun fo‘ilotu);
- jadidi maxbun (fa‘ilotun fa‘ilotun mafo‘ilun);
- qaribi makfuf (mafo‘iylu mafo‘iylu fo‘ilotu);
- xafifi maxbun (fa‘ilotun mafo‘ilun fa‘ilotun);
- mushokili makfuf (fo‘ilotu mafo‘iylu mafo‘iylu).

Doira chizmalarining o‘zini “Mezon ul-avzon” va “Muxtasar” asarlarida ko‘rish mumkin.

Manbalarda Xalil ibn Ahmad beshta doira kashf etgani haqida ma‘lumot beriladi. Uning aruzga bag‘ishlangan asari

bizgacha yetib kelmagani uchun biz bu doiralar bilan uning izdoshlari asarlari orqali tanishamiz. Xalil ibn Ahmad yaratgan birinchi doira “Doirai muxtalifa” (ixtilofli) deb nomlanib, **tavil**, **madid** va **basit** bahrlarini o‘z ichiga olgan. Nasiruddin Tusiy bu doiraga tavil, madid va basit bahrlariga qo‘shimcha tarzda yana ikki bahr: **maqlubi tavil** (tavilning teskarisi, **ariz**) hamda **maqlubi madid** (madidning aksi, **amiq**) bahrlarini ham kiritgan.

Xalil ibn Ahmad keltirgan ikkinchi doira “Doirai mu’talifa” deb atalib, **vofir** va **komil** bahrlarini o‘z ichiga olgan.

Xalil ibn Ahmadga nisbat beriladigan uchinchi doira “Doirai mujtaliba” (jalb etuvchi, o‘ziga tortuvchi) deb atalib, **hazaj**, **ramal** va **rajaz** bahrlaridan tuzilgan.

To‘rtinchi doira “Doirai mushtabiha” (o‘xshash) bo‘lib, olti bahrni o‘z ichiga olgan. Bular: **sari’**, **munsareh**, **xafif**, **muzore’**, **muqtazab**, **mujtass** bahrlaridir. Shams Qays Roziyning “Al-mu’jam” asarida bunday nom bilan doira uchramaydi. Muallif Xalil ibn Ahmad doirasidagi **munsareh**, **muzore’**, **muqtazab** va **mujtass** bahrlarini alohida doiraga kiritib, uni “Doirai muxtalifa” deb ataydi. Undagi ruknlar solim emas, balki zihofga kirgan ruknlardir. Shams Qays Roziyning fikricha, **sari’** va **xafif** bahrlari musamman ruknli holatda musta’mal va xush ohangga ega emas, shu sababli u ushbu bahrlarni musaddas holatda **g‘arib**, **qarib** va **mushokil** bahrlari bilan birga “Doirai muntazi’a” deb nomlaydi.

Xalil ibn Ahmad yaratgan beshinchi doira “Doirai munfarida” (yakka, yolg‘iz, yagona) deb atalib, faqat bir, ya’ni **mutaqorib** bahridan tashkil topgan.

Xalil ibn Ahmaddan so‘ng uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy ushbu doiraga yana bir bahr, ya’ni **mutadorikni** qo‘shib, uni “Doirai muttafiqa” (birlashgan, hamroh bo‘lgan) deb ataydi. Bu doiradagi misra musamman, ya’ni sakkiz ruknli vazndan iborat. Shams Qays Roziy risolasida ham ushbu doira nomi va uning tarkibi xuddi shunday.

Shayx Ahmad Taroziy doiralarni ilmiy nuqtai nazardan ahamiyatli emas deb hisoblaydi: “Mutaqaddimlar o‘n olti bahrkim, burun tarkib qilubturlar, taqi so‘ngra ziyoda qilg‘ay. Bahrlardin ba‘zining aslin va ba‘zining sho‘‘basin bir doirada qo‘yubtur. Biz doirani tark qilduk ikki sababtinkim, alardin hech foyda yo‘qtur. Va yana ulkim, bir doirada ba‘zi asl bahr rost kelur, ba‘zi sho‘‘bani hech lutfi yo‘qtur”.

“Mezon ul-avzon”da 7 ta doira izohlangan bo‘lib, ulardan to‘rttasi Navoiygacha yaratilgan fors-tojik risolalari, jumladan, “Al-mu‘jam” va “Risolai aruz”da mavjud edi. Alisher Navoiy aruz doiralari qatoriga o‘zi aniqlagan “Doirai mujtami’a”ni qo‘shgani haqida kamtarlik bilan shunday yozadi:

“Bu mazkur bo‘lgan to‘qquz asl bahrning (sari’, jadid, qarib, munsareh, xafif, muzore’, muqtazab, mujtass, mushokil) solimini... ..bir doirai azimada jam’ qilib, har birining o‘rnig‘a alohida misol kelturub, to‘qqiztasini yana bir misra’din ham istixroj qilib, ul “Doirai mujtami’a” deyildi va bu doira rasmi zamon zurafozidin ba‘zining xayolig‘a kelib erdi, ammo faqir anga tartib berdim va ul bu nav’ surat biladur” [2. 56-57]. Ammo Boburning fikricha, bu doirani Xo‘ja Nosir “Me‘yor ul-ash‘or”da “Doirai mushtabihai solim” nomi bilan keltirgan.

Boburning “Muxtasar” asarida jami to‘qqizta doira keltirilgan. Bular:

1. Doirai muttafiqa – mutaqorib, mutadorik.
2. Doirai mujtaliba – hazaj, rajaz, ramal.
3. Doirai mujtalibai muzohafa – hazaj, rajaz, ramal (zihoflari).
4. Doirai mujtalibai muxtari’a – hazaj, rajaz, ramal (zihoflari).
5. Doirai mu’talifa – vofir, komil.
6. Doirai muxtalifa – tavil, madid, ariz, basit, amiq.
7. Doirai mushtabiha – munsareh, muzore’, muqtazab, mujtass.
8. Doirai muntazi’a – qarib, xafif, mushokil, sari’, jadid.

9. Doirai mushtabihai solim – qarib, munsareh, xafif, muzore’, muqtazab, mujtass, mushokil, sari’, jadid.

Shulardan “Doirai mujtalibai muxtari’a” Boburning o‘zi tomonidan yaratilgan.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
6. Болтабоев Ҳ. Шарҳ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисоаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
8. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъҷам.- Душанбе: Адиб, 1991.
9. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

O‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. ***Bahr tushunchasini izohlang*** (lug‘aviy va istilohdagi ma’nolari, ruknlarning takrorlanishi, sodda va murakkab bahrlar, an’anaviy bahrlar).
2. ***Ahmad Taroziyning “qarindosh” ruknlar haqidagi fikrlarini izohlang*** (“uxti”, bir xil juzvlar, bahrlarning hosil bo‘lishi, yanglish fikrlar).
3. ***Bahrlarni tasnif qilishga doir qanday qarashlar bor?*** (muttafiq ul-arkon, muxtalif ul-arkon; a’lo, avsat, adno; musta’mal, nomusta’mal; matbu’, nomatbu’; arab, ajam).

4. *Aruz doiralari deganda nimani tushunasiz, uning ahamiyati* (oʻxshash bahrlar, aruz metodikasi, misrani turlicha oʻqish, yangi doiralar kashf etish).
5. *“Muxtasar”da keltirilgan toʻqqizta doira haqida glossariy (izohli lugʻat) tuzing* (lugʻaviy maʼnosi, asoschisi, tarkibi).
6. *Faʼuvlun, Mafoʼiylun, Foʼilotun, Mustafʼilun va Mafʼuvlotu* asl ruknlari qaysi bahrlarni hosil qilishda ishtirok etishiga oid alohida jadval tuzing.
7. A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” kitobidan I-bob. **“Navoiygacha boʻlgan oʻzbek aruzi”** mavzusini oʻqib konspektlashtiring.
8. *Quyidagi baytlarning paradigma va afoʼiylarini topib qaysi bahrga tegishli ekanligini aniqlang:*

Ashraqat min aksi shamsil kaʼsi anvorul hudo,
Yor aksin mayda koʻr deb jomdin chiqdi sado.

Mushkin qoshining hayʼati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun “nas” keltirur “nun” eltibon “sod” ustina.

Qaro zulfing firoqinda parishon roʻzgorim bor,
Yuzingning ishtiyoqinda ne sabru ne qarorim bor.

Istadim sayr aylamoqni men gʻazal boʻstonida,
Kulmangiz ne bor senga deb Mir Alisher yonida.

Mengiz yo ravzayi rizvonmudur bu,
Ogʻiz yo gʻunchayi xandonmudur bu.

Gul uzra xatti mushkin birla to qilding raqam paudo,
Manga jon safhasida boʻldi yuz xatti alam paydo.

Zaxmim achitqan dam-badam ul laʼli shakkarxand erur,
Vah-vah tuz ermish ulki men qildim gumonkim qand erur.

5-MAVZU:
TAQTE' – ARUZ AMALIYOTINING ASOSI SIFATIDA
REJA:

1. *Taqte' haqida umumiy tushuncha.*
2. *Taqte' haqida mumtoz manbalardagi ma'lumotlar.*
3. *Taqte' bosqichlari:*
 - *baytdagi hijolarning miqdori va sifatini aniqlash;*
 - *baytni ritmik bo'laklar – ruknlarga ajratish;*
 - *hosil bo'lgan ruknlarning zihof va furu'larini aniqlash.*
4. *Baytdagi ruknlarning maxsus nomlari.*
5. *Aruzda "mutalavvun", "zubahrayn", "zulbuhur" tushunchalari.*

I. "Taqte'" so'zi arabcha "qata'a" fe'lidan yasalgan bo'lib, bo'lmoq, parchalamoq degan ma'noni ifodalaydi. "Bo'lak, parcha" ma'nosini bildiruvchi "qit'a" atamasi ham shu o'zakdan hosil bo'lgan.

Aruz istilohlaridan biri sifatida taqte' baytni ritmik bo'laklar – ruknlarga ajratish qonuniyatlarini ifodalovchi yoxud o'rgatuvchi fasldir. O'rta asr va zamonaviy aruzshunoslarning fikriga ko'ra, taqte' aruz amaliyotining asosini tashkil etadi. Zero usiz barcha nazariy bilimlar hech qanday kuchga ega bo'lmay qoladi. Bu haqda Ahmad Taroziy yozadi: **"Ilmning muhimi taqte' bilmaktur va taqte' uldurkim, baytni juzv-juzv va taqsim etib, har juzvni o'z muqobalasindag'i rukn birla harakat va sakanotin muvofiq qilmoqtur va munda e'tibor lafzgadur, kitobatg'a ermas"** [4].

Ahmad Taroziyning fikriga ko'ra, taqte' baytni juzvlarga taqsimlab, ulardan hosil bo'luvchi ruknlarni aniqlash, buning uchun esa harakatli va sokin harflar (boshqacha qilib aytganda, cho'ziq va qisqa hijolar)ni yozuv (kitobat) asosida emas, talaffuz (lafz)ga tayangan holda to'g'ri belgilashdir.

Qiyoslash uchun Alisher Navoiy hamda Zahiriddin Boburning ham taqte' haqidagi fikrlarini keltiramiz:

“She’r taqte’i iborat aningdurkim, bayt alfozini bir-biridin ayirg‘aylar, ul nav’kim, baytning har miqdori teng tushgay ul bihorning afo’iylidin birigakim, ul bayt ul bahrda voqe’dur... malfuz e’tibor qilg‘ay, yo‘qki maktub va har harfki lafzda kelgay, agarchi kitobatda bo‘lmag‘ay, taqte’da hisobg‘a kirgay”. [2. 59].

“Taqte’ aruziylarning istilohida baytning tahlilidur ul nav’kim, baytning bir miqdor vaznda barobar bo‘lg‘ay, ul bahrning afo’iylu tafo’iyli bilakim bu bayt ul bahrdadur. Hurufikim malfuzdur, agarchi maktub emas, taqti’da mo‘tabardur va hurufikim malfuz emas, agarchi maktubdur, mo‘tabar emas” [5. 31].

E’tibor bergan bo‘lsangiz, ikkala muallifning fikri aynan bir xil. Yuqoridagi Taroziyning ta’rifidan farqli o‘laroq, bunda bahrning afo’iylariga yoxud zihof va furu’lariga e’tibor qaratiladi. Ya’ni, bunda baytni har qanday ritmik bo‘laklarga emas, muayyan bir bahrning afo’iylariga mos tushadigan holda ruknlarga ajratish nazarda tutiladi. Demak, bayt yoki she’riy asar vaznini aniqlash uchun quyidagi ishlarni bajarish lozim bo‘ladi:

1. Misralardagi hijolar miqdori va har bir hijoning qisqa, cho‘ziq yoki o‘ta cho‘ziq ekanligini aniqlash.

2. Hijolarni birlashtirish natijasida muayyan bir bahr tarkibiga kiruvchi ruknlarni yuzaga keltirish.

3. Ruknlar asosida bahr va vaznning nomini aniqlash.

Bu amallarning har biri murakkab jarayon bo‘lib, o‘zigagina xos bo‘lgan muammoli vaziyatlarga ega.

Aruzga oid manbalarda taqte’ning qonun qoidalari arab yozuvi va uning o‘ziga xos grafik xususiyatlari asosida tushuntiriladi. Bunda yozuvda ifodalanib, talaffuz etilmaydigan harflar va aksincha yozuvda ifodalanmasa-da, talaffuz etiladigan tovushlarga e’tibor qaratiladi. Barcha aruziylarning yakdil fikriga ko‘ra, taqte’da yozuv yoki kitobat (“maktub”) emas talaffuz (“malfuz”)ga e’tibor beriladi.

Bundan oldingi mavzularda o'rganilgan nazariy qoidalar: yozuv, ya'ni harakatli va sokin harflar bilan bog'liq bo'lgan juzv va asllar, zihof va furu'lar bekor bo'ladi degan xulosaga bormaslik lozim, albatta. Yuqoridagi nazariy qoidalar arab tili va yozuvi xususiyatlari asosida ishlab chiqilgan. Ular fors-tojik va turkiy tillarga o'tganda ayrim o'zgarishlarga uchraydi. Demak, turkiy tildagi jumla vaznini yuqoridagi nazariy mezonlar asosida aniqlash uchun dastlab ularni sof arab grafikasi qoidalari asosida yozish lozim bo'ladi.

Masalan: "Gulim sen" jumlasini eski o'zbek yozuvida ba'zan yeti ba'zan olti harf bilan ifodalanadi: g, u, l, m, s, n گولم سدين

Biroq uning juzvlar tarkibini aniqlash uchun arab tili grafikasi qoidalari asosida (garchand bular forsiy va turkiy so'zlar bo'lib, arab tilida umuman mavjud bo'lmasa ham) yozilishi lozim. Ya'ni, bunda "u", "i" va "e" qisqa unlilari harakat hisoblanib yozuvda ifodalanmasligi kerak:

g, l, m, s, n گلم سن

Shu tariqa, "gu-lim sen" jumlasini uchta bo'g'indan iborat bo'lib, birinchi bo'g'in bitta harfdan, ikkinchi va uchinchi bo'g'inlar esa ikkita harfdan tarkib topganligi ma'lum bo'ladi. Bu esa birinchi bo'g'inning qisqa, qolganlarining esa cho'ziq ekanligini bildiradi. Demak, qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inlar arab yozuvidagi harflar miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ya'ni:

- bitta harf ishtirok etgan bo'g'inlar qisqa:
- ikkita harf ishtirok etgan bo'g'inlar cho'ziq:
- uchta harf ishtirok etgan bo'g'inlar esa o'ta cho'ziq bo'g'in sanaladi.

Ammo, takror bo'lsa-da aytish lozimki, bunda so'z va jumlaning arab tili qoidalariga ko'ra yozilish shakli nazarda tutiladi.

1. Baytdagi hijolarning miqdori va sifatini aniqlash.

Dastlabki mavzuda ko'rib o'tganimizdek, aruzda yozilgan baytlarning hijolari tarkibini aniqlashda o'zgaras va

o‘zgaruvchan qonuniyatlar mavjud. Vaznni belgilashda o‘quvchini qiyin ahvolda qoldiradigan narsa o‘zgaruvchan qonuniyatlardir. Jumladan:

- ochiq bo‘g‘inlar o‘rni bilan qisqa yoki cho‘ziq hijo sifatida talaffuz etilishi mumkin;
- yopiq bo‘g‘in tarkibidagi unli tovush cho‘ziq talaffuz etilib⁴⁴, o‘ta cho‘ziq bo‘g‘inga, ya’ni bir cho‘ziq va bir qisqa hijoga aylanishi mumkin;
- Yopiq bo‘g‘in oxiridagi undosh tovush vazn talabiga ko‘ra keyingi bo‘g‘inga ko‘chib⁴⁵, qisqa hijoga aylanishi mumkin.

Shu holatlarga oid ayrim misollarni ko‘rib o‘tamiz:

Nedur ahvoling, ey zor-u g‘aribim,
Visolim davlatidin benasibim.

“Farhod va Shirin” dostonidan olingan bu bayt aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilganligini, binobarin, **mafo’iylun mafo’iylun fa’uvlun** ruknlariga mos kelishini bilasiz.

Ne/dur/ ah/vo // li/ng ey zo/ru // g‘a/ri/bim,
V – – – V – – – V – –
Vi/so/lim/ dav//la/ti/din/ be//na/si/bim.
V – – – V – – – V – –

Ikkinchi misradagi “davlatidin” so‘zining uchunchi bo‘g‘ini shu kontekstda cho‘ziq hijo bo‘lib kelgan. Birinchi misradagi “ahvoling” so‘zining oxirgi bo‘g‘ini qisqa hijo o‘rnida kelganligi uchun “ng” tovushi keyingi bo‘g‘in (“ey”)ga ko‘chirilgan (“ngey”).

Dedi: “Nedur sanga olamda pesha”,
Dedi: “Ishq ichra majnunluq hamesha”.

⁴⁴ Ayrim manbalarda bu hodisa “imola” deb nomlangan.

⁴⁵ Bu hodisa “vasl” (ulash) deb nomlanadi.

Oldingi baytda “nedur” soʻzi qisqa va choʻziq hijo (V –, vatadi majmuʻ) oʻrnida kelgan boʻlsa, bu baytda ikkita choʻziq hijo (– –, ikkita sababi xafif) oʻrnida kelgan. “Ishq ichra” birikmasi ikki xil taqteʻ qilinishi mumkin:

Ish/q/ ich/ra - - V - V

Ish/q ich/ra - - - V

Bu vaznda toʻrtinchi hijo choʻziq boʻlishi lozimligi (“mafoʻiylun”) sababli ikkinchi variant toʻgʻri sanaladi:

Dedi: “Ishq ich/ra majnunluq/ hamesha”.

V - - - V - - - V - -

Ushbu baytdagi “kasb” soʻzi taqteʻlariga eʻtibor bering:

Dedi: “Bu ish/di-n oʻlmas **kas/b** roʻzi,

V - - - V - - - V - -

Dedi: “**Kas-b** oʻl/sa basdur ish/q soʻzi.

V - - - V - - - V - -

Savol tugʻiladi. Sheʻning vazni nomaʻlum boʻlsa, qisqa va choʻziq hijolar qanday aniqlanadi?

Bunday holatda tagma-tag tahlil qilish usuli qoʻl keladi. Masalan:

Alisher Navoiyning “Kelmadi” radifli mashhur gʻazali:

	Hijolar														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Dastlab odatdagi tamoyillar asosida choʻziq va qisqa hijolarni belgilaymiz.															
Soʻngra ikkala misradagi mos hijolarni solishtirib, ularni uygʻunlashtirishga harakat qilamiz.															
Misra	Ke	cha	kel	gum	dur	de	bon	ul	sar	vi	gul	ru	kel	ma	di
Parad	v	v	–	–	–	v	–	–	–	v	–	v	–	v	v
Misra	Koʻz	la	rim	gʻa	ke	cha	tong	ot	qun	cha	uy	qu	kel	ma	di
Parad	–	v	–	v	v	v	–	–	–	v	–	v	–	v	v
1. Choʻziq hijo ostidagi hijo ham choʻziq boʻlishi lozim (1, 4, 5 -hijolarga qarang).															
2. Oxirgi boʻgʻin doim choʻziq yoki oʻta choʻziq hojo sanaladi (15-hijo).															
Misra	Ke	cha	kel	gum	dur	de	bo	nul	sar	vi	gul	ru	kel	ma	di
Parad	–	v	–	–	–	v	–	–	–	v	–	v	–	v	–
Misra	Koʻz	la	rim	gʻa	ke	cha	to	ngot	qun	cha	uy	qu	kel	ma	di
Parad	–	v	–	–	–	v	–	–	–	v	–	v	–	v	–

Ishonch hosil qilish uchun yana bir baytni ko'ramiz.															
Misra	To	li	bi	so	diq	to	pil	mas	yoq	sa	kim	qo'y	di	qa	dam
Parad	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
Misra	Yo'l	g'a	kim	av	val	qa	dam	ma'	shu	qa	o't	ru	kel	ma	di
Parad	—	v	—	—	—	V	—	—	—	v	—	—	—	v	—
12-hijo cho'ziq bo'lar ekan (1-misrada –qo'y).															
Afo'iyl	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	I	lo	tun	fo	i	lun
Vazn	Ramali musammani mahzuf														

2. Baytni ritmik bo'laklar – ruknlarga ajratish.

Cho'ziq va qisqa hijolar aniqlangandan keyin, taqte'ning eng murakkab bosqichi boshlanadi. Uning murakkabligi shundaki, muayyan tartibdagi qisqa va cho'ziq hijolar nazariy jihatdan bir necha xil taqte' qilinishi mumkin.

Masalan:

Navosiz ulusning navobaxshi bo'l.

V — — V — — V — — V —

Bu misrani hijolar tartibiga ko'ra yigirmadan ziyod variantda ruknlarga ajratish mumkin. Masalan:

1. Mafo'iylu mustaf'ilun fo'ilun.

V — — V/ — — V — / — V —

2. Mafo'iylu maf'uvlu mustaf'ilun

V — — V/ — — V / — — V —

3. Mafo'iylu maf'uvlu maf'uvlu fa'.

V — — V/ — — V/ — — V / —

4. Fa'uvlun mafo'iylu mustaf'ilun.

V — — / V — — V/ — — V —

5. Fa'ul fo'ilun fo'ilun fo'ilun

V — / — V — / — V — / — V —

6. Fa'uvlun fa'uvlun mafo'iylu fa'.

V — — / V — — / V — — V / —

7. Fa'ul fo'ilotun fa'ul fo'ilun.

V — / — V — — / V — / — V —

8. Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul va hokazo.

V — — / V — — / V — — / V —

Sanab o‘tilgan afo‘iylarning barchasi bir xil paradigmaga ega. Shulardan qaysi biri aynan shu misraga tegishli yoxud yuqoridagi misra berilgan afo‘iylarning qaysi birida yozilganligini aniqlashda taqte’ asosiy rol o‘ynaydi.

Zahiriddin Bobur “Muxtasar”da bu masalaga alohida to‘xtalib, bir necha misollar keltiradi. Jumladan, ushbu baytlar ayni bir g‘azaldan olingan bo‘lib, ikki xil taqte’ qilinishi mumkin:

G‘ofil o‘l/ma, ey soqiy/, gul chog‘in/ g‘animat tut,
Vaqt ay/sh erur boqiy/, ol chog‘ir/ ketur, bot tut.

Fo‘ilun mafo‘iylun fo‘ilun mafo‘iylun

Bu nasiha/tim angla,/ ne bilur ki/shi yongla,
Ne bo‘lur e/kin tongla,/ sen bugun g‘a/nimat tut.

Fo‘ilotu maf‘uvlun foilotu maf‘uvlun

Birinchi taqte’da vaznning nomi **hazaji musammani ashtaru solim** bo‘lsa, ikkinchi taqte’da vaznning nomi yana ikki xil chiqadi:

1. Ramali musammani makfufu musha’as.
2. Muqtazabi musammani matviyi maqtu’.⁴⁶

Demak, ayni bir g‘azalning vazni uch xil nomlanishi mumkin [5. 110].

Bobur bunday holatlarda ikki xil tamoyilga tayanishni tavsiya etadi: “Har bahrdinkim, **kamroq zihof bila ul vazn hosil bo‘lg‘ay** ul bahrdin tutulg‘ay. To (Yo) har **bahrning solimidin ul vaznda bo‘lsa** ul bahrdin tutulg‘ay” [5. 110].

Bu tamoyillar asosida yuqoridagi g‘azalni tahlil qilsak, dastlabki variant – **hazaji musammani ashtaru solim** to‘g‘ri ekanligi ma’lum bo‘ladi. Zero unda faqat bitta zihof va furu’ (shatr-ashtar) mavjud, shuningdek, baytda solim rukn (mafo‘iylun) bor.

⁴⁶ Eslang: Muqtazab bahri **Maf‘uvlotu mustaf‘ilun** ruknlaridan hosil bo‘lar edi. Maf‘uvlotuning matviy furu’i **fo‘ilotu**, mustaf‘ilunning maqtu’ furu’i esa, **maf‘uvlun** bo‘ladi (2-3-ilovadagi jadvallarga qarang). Demak, **fo‘ilotu maf‘uvlun** ruknlaridan hosil bo‘lgan vazn muqtazabi matviyi maqtu’.

IV. Aruzda baytdagi har bir ruknning o‘z maxsus nomi bor. Bu ruknlarda yuz beradigan hodisalar: o‘zgarishlar, takror kabilarni aniq nomlash imkonini beradi.

Masalan:

Zihi husnung/ zuhuridin / tushub har kim/ga bir savdo,
Bu savdolar / bila kavnay/n bozori/da yuz g‘avg‘o, –

baytining ikkala misrasida “savdo” so‘zi takrorlangan. Binobarin, bu so‘z misralarning aynan qaysi qismida takrorlanganligini aniq aytish uchun ruknlar nomidan foydalanamiz.

1. Birinchi misraning birinchi rukni **“sadr”** deb nomlanadi.
2. Birinchi misraning oxirgi rukni **“aruz”** deb nomlanadi.
3. Ikkinchi misraning birinchi rukni **“ibtido”** deb nomlanadi.
4. Ikkinchi misraning oxirgi rukni **“zarb”** yoki **“ajuz”** deb nomlanadi.
5. O‘rtadagi ruknlar **“hashv”** (agar misrada ikkita bo‘lsa, **“hashvayn”**) deb nomlanadi.

Bayt musamman, ya’ni sakkizlik shaklida bo‘lsa (misrada to‘rtta, baytda sakkizta rukn ishtirok etsa), ruknlar nomlanishi quyidagicha bo‘ladi:

Sadr	Hashv	Hashv	Aruz
Hashvayn			
Ibtido	Hashv	Hashv	Zarb, Ajuz

Musaddas (oltilik):

Sadr	Hashv	Aruz
Ibtido	Hashv	Zarb, Ajuz

Murabba’ (to‘rtlik):

Sadr	Aruz
Ibtido	Zarb, Ajuz

Demak sadr, ibtido, aruz va zarb asosiy ruknlar, hashvlar esa ikkinchi darajali ruknlardir.

Yuqoridagi baytni quyidagicha ruknlarga ajratamiz:

Zihi husnuning	zuhuridin	tushub har kim-	-ga bir savdo
Sadr	Hashv	Hashv	Aruz
Bu savdolar	bila kavnay-	-n bozori-	-da yuz g‘avg‘o
Ibtido	Hashv	Hashv	Zarb yoki ajuz

Demak, baytda “**aruz**” ruknidagi so‘z “**ibtido**” ruknida takrorlanmoqda.

Ruknlarning maxsus nomlari vaznni aniq nomlashga yordam beradi. Masalan:

Qoshi yosin/mu deyin ko‘/zi qarosin/mu deyin,
Ko‘ngluma har/ birining dar/du balosin/mu deyin.

– v – – / v v – – / v v – – / v v –

Fo’ilotun fa’ilotun fa’ilotun fa’ilun

Fo’ilotun fa’ilotun fa’ilotun fa’ilun

Baytdagi sakkizta rukndan ikkitasi solim, to‘rttasi maxbun, ikkitasi maxbuni mahzuf. Bu ruknlar qaysi ekanligini aniq ko‘rsatish uchun ularning maxsus nomlaridan foydalaniladi. Ya’ni:

Ramali musammani sadru ibtido solim, hashvayn maxbun, aruz va zarb maxbuni mahzuf.

V. Rejaning dastlabki bandida muhokama etilgan masala – hijolarning turlicha talaffuz etilishi va taqte’ qilinishi bir tomondan vaznni belgilashda muammolarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan, muayyan baytni turli vaznlarda o‘qish, binobarin, shu yo‘nalishda mahorat va san’at namoyish etish imkonini ham beradi. Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she’r” asarida ma’lumot berilishicha, Ahmad Manshuriy Samarqandiy bir muxtasar yaratgan bo‘lib, uni

Xurshidiy sharhlagan hamda “Kanz ul-g‘aroyib” (“Ajoyibotlar xazinasini”) deb nomlagan. Mazkur asardagi barcha baytlar mutalavvin san’ati asosida yozilgan bo‘lib, uch vaznda o‘qish mumkin bo‘lgan. Bobur bu haqda ma’lumot berib, Husayniydan shunday iqtibos keltiradi: “Va dar on jo bayte ovara, ki base donad vazni onro metavonad xond. Ammo Rashid baytro nayovarda. Agar meyovard avvale mebuvar, to mardumro tavahhumi gazaf nashavad” (O‘sha yerda (“Kanz ul-g‘aroyib” asarida – S.T.) bir bayt keltirganki, uni istagan vaznda o‘qish mumkin. Biroq Rashid (Rashiddin Vatvot – S.T.) baytning o‘zini keltirmadi. Agar keltirsa, xalq (aruzga daxldor kishilar) vahimaga tushar edi).

Aruzga oid risolalarda vaznning nazariy asoslari bayon qilib berilishi bilan birga mazkur ilmda san’at darajasiga ko‘tarilgan istilohlar haqida ham so‘z boradi. Shunday istilohlardan biri **mutalavvun** (talavvun, zubahrayn, zulbuhur) bo‘lib, u haqda “Funun ul-balog‘a”, “Badoyi’ us-sanoyi” hamda Boburning “Muxtasar” asarlarida ma’lumotlar keltirilgan. “**Mutalavvun**” arabcha so‘z bo‘lib, “rang-barang”, “turlanuvchi” ma’nolarini ifodalaydi. “**Zulbuhur**” esa arab tilida “bir necha bahr egasi” degan ma’noni bildiradi. Istiloh sifatida esa bu atamalar she’rni bir necha vaznda o‘qish san’atini nazarda tutadi. Bunga bayt tarkibidagi hijolarni cho‘ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo‘shib o‘qish orqali erishiladi. Shuningdek, fors-tojik mumtoz shoirlari Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Sayido Nasafiy, Abdurahmon Jomiy kabilarning ba’zi g‘azallari ikki bahr doirasida yozilgan bo‘lib, bu usul “**zubahrayn**” (“ikki bahr egasi”) deb atalgan.

Mutalavvun san’ati haqida ma’lumot beruvchi asarlardan biri “Funun ul-balog‘a” bo‘lib, muallif bu san’atga risolaning ilmi badi’ bilan bog‘liq qismida to‘xtalib o‘tgan. Unda aytilishicha, “bu aningtek bo‘lurkim, she’re ayturlarkim, ikki vazn birla o‘qusa bo‘lur”. Muallif quyidagi baytni misol tariqasida keltiradi:

Yuzungni ko‘rgali hargiz ko‘ngulda qolmadi hasrat,
So‘zungni eshgali bori tanimda qolmadi mehnat.

Taroziyning aytishicha, baytini **hazaji musammani solim** va **mujtassi musammani maxbun** vaznlariga solib o‘qish mumkin.

Qiyoslab ko‘ring:

Mafo‘iylun mafo‘iylun mafo‘iylun mafo‘iylun – hazaji musammani solim;

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Mafo‘ilun fa‘ilotun mafo‘ilun fa‘ilotun – mujtassi musammani maxbun.

V – V – / V V – – / V – V – / V V – –

Demak, har ikkala misradagi **–ni, –li, –da, –di** hijolarini cho‘ziq va qisqa talaffuz qilish orqali ikki xil vazn yaratilgan.

Bobur “Muxtasar”da mutalavvun san’atiga daxldor bo‘lgan yuqoridagi voqeani eslab: “Aning istib’odidin mutaajjib bo‘lib bu baytni aytili:

Qoshig‘a borg‘ali ko‘ngul o‘ziga kelmadi netay,

Yuzini ko‘rgali ko‘zum ko‘ziga ilmadi ul oy.

Har kimning istilohdin vuqufi bo‘lsa, bilgaykim, necha vaznda o‘qilur” [5. 44], deb yozadi hamda shu baytni hazaj, ramal, rajaz, muzore’ va mujtass bahrlariga oid yigirmadan ortiq vaznga misol tariqasida keltiradi.

E’tibor bersak, Boburning bayti Ahmad Taroziy baytiga uslub jihatdan o‘xshash. Biroq Ahmad Taroziyning baytida qisqa talaffuz qilish mumkin bo‘lmagan baytlar (undosh tovushini ko‘chirish mumkin bo‘lmagan yopiq bo‘g‘inlar) miqdori o‘n oltita (misrada sakkizta). Boburning baytida esa bunday hijolar miqdori sakkizta (misrada to‘rtta). Bunga proporsional tarzda Boburning baytida qisqa yoki cho‘ziq o‘qish mumkin bo‘lgan hijolar soni ikki barobar ko‘p. Baytning “sadr”i bo‘lgan “Qoshig‘a bor-” ritmik bo‘lagining dastlabki

uchta hijosini qisqa yoki cho‘ziq talaffuz qilish mumkin. Shunga ko‘ra u “mafo’iylun”, “mafo’ilun”, “fa’ilotun”, “mustaf’ilun” kabi ruknlarga moslashtirib o‘qilishi mumkin. Jumladan:

1. Hazaji musommani solim

Mafo’iylun mafo’iylun mafo’iylun mafo’iylun.

2. Hazaji musammani maqbuz.

Mafo’ilun mafo’ilun mafo’ilun mafo’ilun

3. Ramali musammani maxbun.

Fa’ilotun fa’ilotun fa’ilotun fa’ilotun

4. Ramali musammani solim.

Fo’ilotun fo’ilotun fo’ilotun fo’ilotun

5. Rajazi musammani solim.

Mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun

6. Rajazi musammani matviy.

Mufta’ilun mufta’ilun mufta’ilun mufta’ilun

Aruziy talaffuzning bu kabi o‘ziga xosliklari urg‘uning ahamiyati haqida mulohaza yuritishga asos bo‘lgan. Jumladan, eron olimi Parviz Xonlariy, tojik aruzshunosi Bahrom Sirius, o‘zbek olimasi D.Yusupova tadqiqotlarida buni kuzatishimiz mumkin.

Chunonchi, B.Sirus yozadi: “...dar rukni “faUlun” zadai asosiy dar boloi hijoi “U” qaror giriftast va kalimoti she’riy niz, ki az jihati ritm bo “faUlun” muvofiqat doda shudaand, boyad ba hamin sifat molik boshand. Tag‘yir dodani joi zada dar yake az ruknhoi aruziy, sababi vayronii ohangi manzuri nazari shoir megardad” (“faUlun” ruknida asosiy urg‘u “U” hijosi ustiga tushadi, she’riy jumla ham ritm jihatidan “faUlun”ga moslashadi. Aruz ruknlarining birontasida urg‘uning o‘rnini o‘zgartirish shoir nazarda tutgan ohangning buzilishiga olib keladi).⁴⁷

Avvalambor, ta’kidlash joizki, “fa’uvlun” ruknini “faUlun” tarzda yozish va tushunish (“v” tovushini “u”ning davomi deb

⁴⁷ Bahrom Sirius. Aro‘zi tojiki. – Dushanbe: Nashriyoti davlatii Tojikiston, 1963. 276-bet.

qarash) to‘g‘ri emas. Zero arab tilida “fa‘uvlun” so‘zi tarkibidagi ikkinchi va uchinchi unli tovushlar (harakatlar) qiymat jihatidan mutlaqo farq qilmaydi. Agar bu tarzda yondashilsa, “mafo‘iylun” ruknini “mafoIlun” (“мафоИлун”) tarzda yozib, urg‘u uchinchi hijoga tushadi deb o‘ylash mumkin. Bu esa xato bo‘ladi. She‘riy matnlarda ochiq bo‘g‘in cho‘ziq hijo o‘rnida kelgan bo‘lsa, vazn talabiga ko‘ra uni cho‘ziq talaffuz qilish, ya‘ni “alif” (a yoki o), “vov” (u yoki v) hamda “yoy” (i, e yoxud y) harflari qo‘shilgandek talaffuz etish kerak bo‘ladi. Bu esa urg‘u aynan shu hijoga tushgan kabi taassurot qoldiradi. Biroq bu hodisa rukndagi istalgan cho‘ziq bo‘g‘inda yuz berishi mumkin. “Fa‘uvlun” rukni asosida yozilgan (mutaqorib bahri) quyidagi misralarga e‘tibor qarating. Unda ajratilgan bo‘g‘inlar ruknning ikkinchi hijolari:

Xudoyo musalam xudoliq sango,
Birav shahki **da**’bi gadoliq sango.
Xudovandi bemislu **mon**and sen,
Xudovand**l**arg’a xudovand sen.

Matnda urg‘u aynan shu hijolarga tushgandek taassurot yug‘onadi. Lekin bu yolg‘onchi taassurot. Buning sababi mazkur hijolar qisqa bo‘g‘indan keyin joylashgan. Agar bu tarzda yondashsak, “shahki” so‘zida umuman urg‘u bo‘lmaydi, “xudovandl**arg’a**” so‘zida ikkita urg‘u (aslida bu so‘zda eng cho‘ziq talaffuz qilinadigan unli so‘nggi “a” tovushi) mavjud bo‘ladi. Binobarin, “cho‘ziq va qisqa hijo” tushunchasini “urg‘uli va urg‘usiz hijo” bilan almashtirish aruzda xatoga sabab bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotchi D.Yusupova mutalavvun hodisasiga tayanib aruz vaznini kvalitativ vaznlar, ya‘ni urg‘uli vaznlar qatoriga qo‘shish masalasini ham o‘rtaga tashlagan. “Yuqorida keltirilgan fikrlar mutalavvun san’atining urg‘u bilan aloqador hodisa ekanini ko‘rsatadi. Agar bu hodisaning aruz ilmi bilan bog‘liqligi nazarda tutilsa, aruz tizimining ham urg‘u asosidagi

ta'limot ekani oydinlashadi. Chunki mutalavvun asosida yaratilgan bayt tarkibidagi hijolar urg'u asosida o'qilsagina, bir necha vazn haqida fikr yuritish mumkin bo'ladi. [8]. Biroq bu bahstalar masala. Zero "urg'u" mohiyatan til birligidagi qismlardan birining boshqalariga ko'ra kuchliroq talaffuz etilishini nazarda tutadi. Aruzda esa rukndagi cho'ziq hijolar miqdori birdan ortiq bo'lishi mumkin. Qolaversa, vaznning rang-barangligini yuzaga keltirgan omil urg'uli bo'g'in (cho'ziq hijo) emas, aksincha, qisqa hijolar miqdoridir.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
6. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
8. Юсупова Д. "Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
9. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъҷам. - Душанбе: Адиб, 1991.
10. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

О'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. *Aruz ilmida "taqte'" atamasi qanday ma'nolarni ifodalaydi, "taqte' bilmak" ahamiyati haqida tushuncha bering* (qata'a, bo'lmoq, parchalamoq, tahlil, ruknlar, talaffuz

va yozuv, taqte' haqida Navoiy va Bobur fikrlari, bir bayt taqte'si).

2. *Ahmad Taroziy, Alisher Navoiy va Boburning taqte' haqidagi fikrlarida qanday mushtarak va farqli jihatlar borligini izohlang* (ruknlarga bo'lish tamoyillari).
3. *Baytdagi ruknlarning aruzdagi maxsus nomlarini misol asosida yozing* (misralardagi birinchi, o'rtadagi va oxirgi ruknlarning maxsus nomlari, ularni nomlashning ahamiyati).
4. *Ruknlarning har biriga nom berishning qanday ahamiyati bor* (vaznni nomlash, radd-qaytarish san'ati, baytdagi xatolikni aniqlash).
5. *"Mutalavvun", "zubahrayn", "zulbuhur" tushunchalarini izohlang* (hijolarni qisqa va cho'ziq talaffuz etish, bir necha vazn va bahrlar yaratish, Bobur fikr va ma'lumotlari).
6. *"Muxtasar"da keltirilgan ushbu parchani izohlang:* "Kanz ul-g'aroyib" asarida bir bayt keltirganki uni **istagan vaznda o'qish mumkin**. Biroq Rashid (Rashiddin Vatvot – S.T.) baytning o'zini keltirmadi. Agar keltirsa, xalq (aruzga daxldor kishilar) **vahimaga tushar** edi". Sizningcha, nima uchun "vahimaga tushadi"?
7. *"Muxtasar" kitobidan olingan ushbu baytda qanday xato borligini aniqlashga harakat qiling* (hashv, ortiqcha hijo, teskari mazmun):

Ayirg'il meni jumla hamroh din,
Yuzimni evurma mo sivo-l-lohdin. [5. 110]

8. Quyidagi baytlarni taqte' qiling:

Ishqing o'tig'a kuygoli keldim,
Oydek yuzungni ko'rgoli keldim.
Savdoyi ishqing tushdi boshimg'a,
Sendin davosin so'rgoli keldim...

Ishq mazhabiga taqvi-yu toat chidayolmas,
Tasbih-u sano, zuhd-u ibodat chidayolmas.

Kim ko'rsa o'shal dilbari ra'noni bayakbor,
Betoqat o'lub, aysh-u farog'at chidayolmas...

Boborahim Mashrab

Lab uyur takallung'a, zulfni parishon qil,
Qand qimmatin sindur, narxi anbar arzon qil.
Husn shohisen, jono, bu hazin gadolarg'a,
Ko'z uchi bila boqib, xayr ayla ehson qil...

Amiriy

Kuyma deb aylamadi hech kishi parvonag'a bahs,
Oqil ersang na qilursan meni devonag'a bahs.
Shisha sarshori mayi nob erur so'rma sabab,
La'lidin nash'a topar aylama paymonag'a bahs...

Yor manga g'ayri jafo aylamas,
Va'da qilib, anga vafo aylamas.
Shum raqibiki adovat qilur,
Kofir erur, yodi xudo aylamas...

Nodira

Kulbam sari jononim kelmasmu ekin oyo,
Hajrida yomon holim, bilmasmu ekin oyo?
So'rmoqqa borur yorim oshiqlari ahvolin,
Deb ul meni ham oshiq, kelmasmu ekin oyo?..

Munis

Bizki bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz,
Boshimiz uzra ohimiz shu'lasidur kulohimiz.
Qasri rafi'imiz buzuq kulbayi ko'hnamiz bo'lub,
Go'shayi ajz-u maskanat tufrog'i taxt-u johimiz...

Ogahiy

6-MAVZU:
TURKIY SHE'RIYATNING ASOSIY BAHRLARI:
HAZAJ (MAFO'IYLUN), RAMAL (FO'ILOTUN) VA
RAJAZ (MUSTAF'ILUN).

REJA:

- 1. Mafo'iyun aslining zihof va furu'lari.*
- 2. Fo'ilotun aslining zihof va furu'lari.*
- 3. Mustaf'ilun aslining zihof va furu'lari.*
- 4. Hazaj, ramal va rajaz bahrlarida yozilgan she'rlar tahlili.*

Alisher Navoiy ta'kidlaganidek, aruz she'riy tizimida mavjud bo'lgan sakkizta asldan turkiy she'riyatda qo'llanadiganlari beshta. Bular: **fa'uvlun**, **mafo'iyun**, **fo'ilotun**, **mustaf'ilun** va **maf'uvlotu**.

Bulardan birinchisi, ya'ni **fa'uvlun** asli **mutaqorib** bahrini hosil qilib, asosan masnaviy va masnaviy-dostonlarda qo'llanadi (bu bahr haqida keyingi darslarda alohida to'xtalamiz). **Maf'uvlotu** asli esa alohida bahrni hosil qilmaydi, balki **munsareh**, **muqtazab**, **sari'** kabi murakkab bahrlarni hosil qilishda ishtirok etadi. Bu bahrlar ham turkiy she'riyatda nisbatan kam qo'llanadi. Demak, yuqorida tilgan olingan asllar orasida bizning mumtoz she'riyatimizda eng ko'p qo'llaniladiganlari uchta: **mafo'iyun**, **fo'ilotun**, **mustaf'ilun**.

Oldingi mavzularda guvoh bo'lganimizdek, bu uchala asl juzvlarning tarkibiga ko'ra bir-biriga yaqin (Ahmad Taroziy ta'biri bilan aytganda "uxti" – opa-singil) bo'lib, ikki sababi xafif va bir vatadi majmu'dan tashkil topgan. Biroq ularning tartibiga ko'ra bir-biridan farq qiladi:

- **mafo'iyun** – vatadi majmu', sababi xafif, sababi xafif;
- **fo'ilotun** – sababi xafif, vatadi majmu', sababi xafif;
- **mustaf'ilun** – sababi xafif, sababi xafif, vatadi majmu'.

Shu tufayli ushbu ruknlardan hosil bo'luvchi bahrlar – hazaj, ramal va rajaz aruz ilmining ilk davrlaridanoq, bitta doiraga – "Doirayi mujtaliba" (jalb etuvchi doira)ga kiritilgan.

I. Hazaj bahri **mafo'iylun** ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Mazkur ruknning solim shaklidan tashqari 11 ta zihof hamda 12 ta furu'i mavjud.

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma	№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1	Zalal	Azall	fo' ~	7	Xarb	Axrab	Maf'uvlu - - v
2	Ajabb	Majbub	Fa'ul v -	8	Xarm	Axram	Maf'uvlun - - -
3	Xatm	Axtam	Fa'uvl v ~	9	Qabz	Maqbuz	Mafo'ilun v - v -
4	Hazf	Mahzuf	Fa'uvlun v - -	10	Kaff	Makfuf	Mafo'iyu v - - v
5	Qasr	Maqsur	Mafo'iy v - ~	11	Tasbig'	Musabbag'	Mafo'iyon v - - ~
6	Shatr	Ashtar	Fo'ilun - v -	12	Axrami majbub		fa' -

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini kuzating.

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Quyida hazaj bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlashga harakat qilamiz:

1. Takalluf har / necha suvrat/ta bo'lsa, an/di-n ortuqsen,

v - - - v - - - v - - - v - - -

Seni jon der/la-r, ammo be/takalluf jon/di-n ortuqsen.

v - - - v - - - v - - - v - - -

Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun

Hazaji musammani solimul arkon (barcha ruknlari

solim)

2. Qaro zulfung/ firoqinda /parishon ro'/z-gorim bor,

v - - - v - - - v - - - v - - ~

Yuzungning ish/tiyoqinda /ne sabru ne/ qarorim bor.

v - - - v - - - v - - - v - - ~

Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun

Hazaji musammani aruz va zarb musabbag‘

Izoh: Bu bayt vaznining to‘liq nomi “Hazaji musammani sadr-u ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb musabbag‘” bo‘lishi lozim. Biroq agar baytdagi ruknlardan sadr, ibtido, hashvlar to‘liq, ya’ni solim bo‘lib, faqat aruz va zarb o‘zgargan bo‘lsa, solim ruknlarni aytmaslik ham mumkin.

3. Qading sarvi/ xiromon/, xading mohi/ dilafro‘z,

v – – – v – – v – – – v – ~

Visoling jon/g‘a orom, /g‘ami hajring/ jahonso‘z.

v – – – v – – v – – – v – ~

Mafo‘iylun mafo‘iyl mafo‘iylun mafo‘iyl

Hazaji musammani bir rukn solim bir rukn maqsur

4. Ko‘zingdek bor/mu nargis/, yuzungdek bor/mu gulshan,

v – – – v – – v – – – v – –

E-ngingdek bor/mu nasrin/, qadingdek bor/mu savsan.

v – – – v – – v – – – v – –

Mafo‘iylun fa‘uvlun mafo‘iylun fa‘uvlun

Hazaji musammani bir rukn solim bir rukn mahzuf

Keyingi baytlarning paradigmasini aniqlab taqte‘ qiling:

5. Mening g‘amim bilmaysen, sening bila netgumdur,

Jafoni kam qilmaysen, boshim olib ketgumdur.

Mafo‘ilun maf‘uvlun mafo‘ilun maf‘uvlun

Hazaji musammani bir rukn maqbus, bir rukn axram

6. Kel, ey nigorim, manga nazar qil,

Tarahhum aylab beri guzar qil.

Mafo‘ilun fa‘ mafo‘ilun fa‘

Hazaji musammani bir rukn maqbus, bir rukn axrami majbub

7. Kam bo‘lg‘ay bir sendek olamda pariroye,

Bedarde, bemehre, berahme jafoyo‘ye.

Maf‘uvlun maf‘uvlun maf‘uvlu mafo‘iylun

Hazaji musammani axrami axrabi aruz va zarb solim

8. Ortar manga hayrat gar aning husnig'a ko'z solsam,
O'rtar meni hayrat gar o'tar chog'da boqib qolsam.
Maf'uvlu mafo'iylu mafo'iylu mafo'iylun

Hazaji musammani axrabi makfufi, aruz va zarb solim

9. Sensan sevarim xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigarim xoh inon, xoh inonma.
Maf'uvlu mafo'iylu mafo'iylu fa'uvlun

Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf

Ramal bahri fo'ilotun asl ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Mazkur aslning solim shaklidan tashqari 10 ta zihofi va 15 ta furu'i mavjud

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigm	№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigm
1	Jahf	Majhuf	fa' —	9	Shakl	Mashkul	Fa'ilotu v v — v
2	Rab'	Marbu'	Fa'ul v —	10	Tasbig'	Musabbag'	Fo'iliyyon — v — ~
3	Batar	Abtar	Fa'lan — —	11	Majhufi musabbag'		Fo' ~
4	Hazf	Mahzuf	Fo'ilun — v —	12	Maxbuni musabbag'		Fa'iliyyon v v — ~
5	Qasr	Maqsur	Fo'ilon — v ~	13	Abtari musabbag'		Fa'lon — ~
6	Tash'is	Musha'as	Maf'uvlun — — —	14	Maxbuni mahzuf		Fa'ilun v v —
7	Xabn	Maxbun	Fa'ilotun v v — —	15	Maxbuni maqsur		Fa'ilon v v ~
8	Kaff	Makfuf	Fo'ilotu — v — v				

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini kuzating.

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Quyida ramal bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlashga harakat qilamiz:

1. Ey jalolu /rahmatingdin /gar zalilu /gar muazzaz,
 – v – – – v – – – v – – – v – –
 Safhayi kav/nayn o‘lub o‘ning tirozi/din mutarraz.
 – v – – – v – – – v – – – v – –
Fo‘ilotun fo‘ilotun fo‘ilotun fo‘ilotun
Ramali musammani solimul arkon
2. Qaysi bir o/zori-n aytay/ jonima ag‘/yo-r-ning,
 – v – – – v – – – v – – – v – –
 Qaysi bir og‘/ritqanin ko‘ng/limni dey dil/do-r-ning.
 – v – – – v – – – v – – – v – –
Fo‘ilotun fo‘ilotun fo‘ilotun fo‘ilun
Ramali musammani aruz va zarb mahzuf

Keyingi baytlarning paradigmasini aniqlab taqte’ qiling:

3. Vahki, ul oy hasrati dard-u dog‘i furqati,
 Ham erur jonimg‘a o‘t, ham hayotim ofati.
Fo‘ilotun fo‘ilun fo‘ilotun fo‘ilun
Ramali musammani bir rukn solim, bir rukn mahzuf
4. Lolaning g‘unchasidek bag‘rim o‘lubtur to‘la qon,
 Vahki, el g‘ofil-u kuydurdi meni dog‘i nihon.
Fo‘ilotun fa‘ilotun fa‘ilotun fa‘ilon
Ramali musammani maxbuni, maxbuni maqsur
5. Yetti jon og‘zimakim, chiqmas uyidin ul hur,
 “Chiqmag‘an jong‘a umid” ushbu masaldur mashhur.
Fo‘ilotun fa‘ilotun fa‘ilotun fa‘lon
Ramali musammani maxbuni, aruz va zarb abtari musabbag‘
6. G‘am cherigi behaddur, chorasi budur, Bobur,
 Bodani ko‘mak keltur, jomini himoyat tut.
Fo‘ilotu maf‘uvlun fo‘ilotu maf‘uvlun
Ramali musammani bir rukn makfuf, bir rukn musha‘as

Rajaz bahri mustaf‘ilun asl ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Uning solim shaklidan tashqari 9 ta zihofi hamda 14 ta furu‘i mavjud.

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma	№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1	Xabn	Maxbun	Mafo' ilun v – v –	9	Tarfil	Muraffal	Mustaf'ilotun – – v – –
2	Tay	Matviy	Mufta' ilun – v v –				
3	Qat'	Maqtu'	Maf' uvlun – – –	10	Matviyi muzoll		Mufta' ilon – v v ~
4	Kabl	Makbul	Fa' uvlun v – –	11	Maxbuni muzoll		Mafo' ilon v – v ~
5	Hazaz	Mahzuz	Fa' lun – –	12	Maxbuni mahzuz		Fa' ul v –
6	Raf'	Marfu'	Fo' ilun – v –	13	Maxbuni muraffal		Mafo'ilotun v – v – –
7	Xabl	Maxbul	Fa' ilatun v v v –	14	Matviyi muraffal		Mufta'ilotun – v v – –
8	Izola	Muzol	Mustaf' ilon – – v ~				

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini kuzating.

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Quyida hazaj bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlashga harakat qilamiz:

- Soqiy erur/ ishrat chog'i /afsurda bo'l/ma may bila,
– – v – – – v – – – v – – – v –
O'ttek chag'ir/ keltur dag'iy/ suhbat tutash/tur nay bila.
– – v – – – v – – – v – – – v –
Mustaf'ilon mustaf'ilon mustaf'ilon mustaf'ilon
Rajazi musammani solim
- Kel ey pariy /ruxso-r-kim /haddin o'tib/tur ishtiyoq,
– – v – – – v – – – v – – – v ~
Gar vaslinga/ yetkurmasang/ o'lturgusi/dur bu firoq.
– – v – – – v – – – v – – – v ~
Mustaf'ilon mustaf'ilon mustaf'ilon mustaf'ilon
Rajazi musammani muzoll

Keyingi baytlarning paradigmasini aniqlab taqte' qiling:

3. Onsiz bu jonni ne qilay, jonsiz jahonni ne qilay,
 Jonsiz jahonni ne qilay, onsiz bu jonni ne qilay.
 Mustaf'ilun mafo'ilun mustaf'ilun mafo'ilun
 Rajazi musammani solimu maxbun

4. Keltursa yuz baloni o'shal bevafo manga,
 Kelsun agar yuzumni evursam balo manga.
 Mustaf'ilun mafo'ilu mustaf'ilun fa'ul
 Rajazi musammani solimi mashkuli maxbuni axazz

5. Holimni sanga aytib hajr o'tig'a o'rtandim,
 Ey yor, yamon qildim har neki dedim tondim.
 Mustaf'ilu maf'uvlun mustaf'ilu maf'uvlun
 Rajazi musammani makfufi maqtu'

6. Yetishsa bo'lmas vaslig'a firoqdin afgormen,
 Agar tiriklik budurur bu umrdin bezormen.
 Mafo'ilun mustaf'ilun mafo'ilun mustaf'ilun
 Rajazi musammani maxbuni solim

7. Bu dardima chora netay chu yor dardimni bilur,
 Ishimga ne fikr etay chu yor fikrimni qilur.
 Mafo'ilun mufta'ilun mafo'ilun mufta'ilun
 Rajazi musammani bir rukn maxbun, bir rukn matviy

8. Javr-u jafoni qo'y, dag'i bizga vafo qil, ey nigor,
 Lutf-u karam qilib bu dardimg'a davo qil, ey nigor.
 Mufta'ilun mafo'ilun mufta'ilun mafo'ilon
 Rajazi musammani matviyi maxbuni muzoll

Adabiyot va manbalar

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 1-том. – Т.: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.

3. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Т.: Tamaddun, 2018. 366-387-betlar.
6. Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
7. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
8. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
9. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.

O‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. ***“Mafo’iylun”, “Fo’ilotun” va “Mustaf’ilun” asllarining harflar va juzvlar tarkibini tushuntirib bering*** (yetti harf, harakatli va sokin, uchta juzv, juzvlar tarkibi, ikki xil tarkib).
2. ***Ahmad Taroziyning “qarindosh” ruknlar haqidagi fikrlarini izohlang*** (“uxti”, bir xil juzvlar, bahrlarning hosil bo‘lishi, yanglish fikrlar).
3. ***2-3-ilovalardagi jadvallar asosida “fa’ul”, “fo’ilun” va “maf’uvlun” o‘zgargan ruknlarining hosil bo‘lishini uchala asl misolida tushuntirib bering*** (mafo’iylunning majbub, ashtar, va axram furu’lari; fo’ilotunning marbu’, mahzuf va musha’as furu’lari; mustaf’ilunning maxbuni axazz, marfu’ va maqtu’ furu’lari).
4. ***A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” kitobining ilova qismidagi ko‘rsatkichlar asosida “Xazoyin ul-maoniy”da hazaj, ramal va rajaz bahrlarining qaysi shakllari qo‘llanganligini ro‘yxat shaklida tuzing.***
5. ***Ushbu jadvallarni to‘ldiring*** (“Javob” ustunining birinchi satrida bo‘lganidek o‘zaro mos keladigan afo’iyl, paradigm va misolning raqam va harflarini bir qator qilib yozing):

Afo’iylar	Paradigma	Misol	Javob
-----------	-----------	-------	-------

1	Fa'	A	v –	1	Xumor	1	B	2
2	Fo'	B	–	2	May			
3	Fa'ul	D	~	3	Samandar			
4	Fa'uvl	E	v – –	4	Xabardor			
5	Fa'uvlun	F	– v –	5	Go'zal			
6	Fa'uvlon	G	v ~	6	Rind			
7	Fo'ilun	H	v – ~	7	Qanchalar			
8	Maf'uvlu	I	– – –	8	Xayolimdan			
9	Maf'uvlun	J	v – v –	9	G'urbatda			
10	Mafo'ilun	K	v – – –	10	Qalbimdan			
11	Mafo'iylu	L	– – v	11	Saxovating			
12	Mafo'iylun	M	v – – ~	12	Bo'lib hamdard			
13	Mafo'iylon	N	v – – v	13	Saxovatda			

Afo'iylar		Paradigma		Misol		Javob		
1	Fa'lon	A	v –	1	Hamdard	1	B	1
2	Fa'lan	B	– ~	2	Shabnam			
3	Fa'ul	D	– –	3	Sarbaland			
4	Fa'uvl	E	v ~	4	Xumor			
5	Fa'ilun	F	– v –	5	Go'zal			
6	Fa'ilon	G	– v ~	6	Darbador			
7	Fo'ilun	H	v v –	7	Ko'rmaganlar			
8	Fo'ilon	I	v v ~	8	Tilagim			
9	Fa'ilotun	J	– v – –	9	Xaridor			
10	Fo'ilotun	K	– v – ~	10	Bashariyyat			
11	Fo'ilotu	L	v v – –	11	Tilagimni			
12	Fa'ilotu	M	v v – v	12	Bilmaganda			
13	Fo'iliyyon	N	– v – v	13	Bo'ldi hamdard			

6. Quyidagi baytlarning paradigma va afoyillarini topib vaznning to'liq nomini aniqlang:

Zihe husnang zuhuridin tushub har kimga bir savdo.
 Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g'avg'o.
 [G'.S. 2]⁴⁸

⁴⁸ "G'aroyib us-sig'ar" devoni, 2-g'azal.

Ey safhayi ruxsoring azal xattidin insho,
Debochayi husnungda abad nuqtasi tug'ro.
[G'.S. 3]

Iloho, podshoho, kirdigoro,
Sanga ochug' nihon-u oshkoro.
[G'.S. 5]

Ey nubuvvat xaylig'a xotam bani Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim bo'lur xotam aro.
[G'.S. 6]

Davr el sog'arini qildi mayi nob to'lo,
Juz mening eski safolimniki, xunob to'lo.
[G'.S. 32]

Bo'lsa ikimizning yuzi aksi suda paydo,
Ul suv ne taraf borsa, ochilg'ay guli ra'no.
[G'.S. 35]

May birla yuzung tim-tim ahmarmu ekin oyo,
Yo shu'la aro bir-bir axgarmu ekin oyo?
[G'.S. 36]

Mahvasho, sarvqado, lolaruxo, siymtano,
Chorakim, qolmadi sabrim g'ami hajringda yano.
[G'.S. 39]

Subhi davlat yuzung, ey tavsani gardun sanga ashhab,
Boshing ustidagi dur o'ylaki, tong boshida kavkab.
[G'.S. 46]

7-MAVZU:
MASNAVIY VAZNLARI VA VARIATSIYALARI
REJA:

- 1. Turkiy adabiyotda masnaviylar va ularning vazn tarkibi.*
- 2. Xamsanavislikning asosiy vaznlari.*
- 3. Vazn variatsiyalari haqida umumiy tushuncha.*
- 4. Navoiy “Xamsa”sida vazn variatsiyalari.*

“Masnaviy” soʻzi arabcha “ikki” sanoq sonini bildiruvchi “isnan” soʻzidan yasalgan boʻlib, ikkilik maʼnosini ifodalaydi. Sharq mumtoz sheʼriyatida har juft misra oʻzaro butunlikni hosil qiluvchi, yaʼni qofiyalanuvchi sheʼriy shakl masnaviy deb nomlanadi. Oʻrta asrlarda yirik hajmli dostonlarga nisbatan ham, ikkilik shaklida yozilgan kichikroq hajmdagi sheʼrlarga nisbatan ham masnaviy atamasini qoʻllash odatiy hol edi. Hozirgi adabiyotshunoslikda esa bu atama ikki xil maʼnoda, yaʼni janr va sheʼriy shakl maʼnosida qoʻllanadi:

1. Mavzu jihatdan rang-barang boʻlib, ikkilik shaklida yozilgan dostonlarga nisbatan masnaviy atamasi **sheʼriy shakl** maʼnosida qoʻllanadi. Masalan: “Lison ut-tayr”ning janri doston, shakli esa masnaviydir.

2. Lirik asarlar majmuasi, xususan, devonlar tarkibiga kiritilgan va ikkilik shaklida yozilgan lirik sheʼrlarga nisbatan masnaviy **janr** nomi sifatida qoʻllanadi.

Masnaviylarning muhim jihatlaridan biri vazn boʻlib, bu borada oʻrta asrlarda ham, keyingi davr, xususan, hozirgi adabiyotshunoslikda ham koʻplab fikr-mulohazalar aytilgan. Aruzshunoslikka oid yaratilgan deyarli barcha asarlarda masnaviylarga xos boʻlgan vaznlar va bu boradagi anʼanalar alohida qayd etiladi, tahlilga tortiladi. Jumladan, “Funun ul-balogʻa”, “Mezon ul-avzon”, “Muxtasar” kabi turkiy tildagi manbalardan bu masalaga oid maʼlumotlar olish mumkin. Jumladan, Bobur “Muxtasar”da yazadi:

“Bilmak kerakkim, aksar masnaviyning iyrodi qisasu hikoyat... bayonida voqe’ bo’lurkim, qasida va g’azal amsolig’a gunjoyish ul yo’qtur, bu jihatdindurkim necha maxsus vaznda-o’q masnaviy aytibturlar. Ul jumladin besh vazni mashhurdurkim “Xamsa”lar ul avzondadur. Yana bir vazn agarchi “Xamsa”da yo’qtur fil jumla shuhrati bor. “Mantiq-ut tayr” va “Masnaviy” (“Masnaviyi ma’naviy” – S.T.) bu ikki kitobning qoyili azizlarning aksar masnaviylari bu vaznda voqe’ bo’lubturlar. Yana bir vazndurkim, agarchi shuhrati kamdur vale xeyli latif vazndur. Mavlono Abdurahmon Jomiy “Sabha”si ul vazndadur” [5. 118].

Masnaviynavislikda qo’llanuvchi vaznlar jami to’qqizta bo’lib, ular Amir Xusrav Dehlaviyning “No’h spehr” (“To’qqiz falak”) dostonida o’z ifodasini topgan. Har bir spehr (falak) alohida vaznda yozilgan. Mazkur to’qqiz vazndan yettitasi Abdurahmon Jomiyning “Haft avrang” dostonlar turkumida qo’llangan:

1. Sari’i musaddasi matviyi maksuf (mavquf)

Mufta’ilun mufta’ilun fo’ilun (fo’ilon)

– v v – – v v – – v – (– v ~)

Sadr, ibtido matviy, hashv matviy, aruz va zarb makshuf (mavquf).

Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoni tufayli bu vazn xamsanavislikdagi dastlabki doston vazni sifatida qat’iy maqomga ega bo’ldi. “Matla’ ul-anvor” (Amir Xusrav), “Tuhfat ul-ahror” (Jomiy) va “Hayrat ul-abror” (Navoiy) dostonlari ham shu vaznda. Turkiy adabiyotda yaratilgan mashhur dostonlardan Mavlono Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul-asror”i hamda Durbekning “Yusuf va Zulayho”si shu vaznda yaratilgandir.

Mazkur vazn falsafiy-didaktik mavzularni ifodalash uchun qulay deb hisoblanadi.

2. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur)

Mafo’iylun mafo’iylun fa’uvlun (mafo’iyl)

v – – – v – – – v – – (v – ~)

Sadr, ibtido solim, hashv solim, aruz va zarb mahzuf (maqsur).

Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostoni tufayli shuhrat qozongan bu vazn “Xamsa”lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo‘lib, unda ishqiy-sarguzasht syujetlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav”, Jomiyning “Yusuf va Zulayho”, Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste’molda bo‘lgan. Jumladan, Xorazmiy “Muhabbatnoma”si va uning naziralari, Sayfi Saroyining “Suhayl va Guldursun”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro‘z” dostonlari buning yorqin misollaridir.

3. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maqsur)

Maf’uvlu mafo’ilun fa’uvlun (mafo’iyl).

— — v v — v — v — — (v — ~)

Sadr, ibtido axrab, hashv maqbuz, aruz va zarb mahzuf.

Xamsalarning uchinchi dostonlari shu vaznda bo‘lib, ko‘proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo‘ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Xoju Kirmoniyning “Gavharnoma”si shu vaznda yozilgan.

4. Xafifi musaddasi maxbuni abtar

Fo’ilotun mafo’ilun fa’lan

— v — — v — v — — —

Sadr, ibtido solim, hashv maxbun, aruz va zarb abtar.

Ta’kidlash lozimki, ushbu vaznda yozilgan masnaviylarda so‘nggi rukn turli shaklda aralash qo‘llanadi. Shunga ko‘ra vazn nomi ham farqlanadi. Jumladan:

fa’lan — *abtar*;

fa’lon — *abtari musabbag’*;

— —

— ~

fa’ilun — *maxbuni mahzuf*;

fa’ilon — *maxbuni maqsur*.

v v —

v v ~

Bu vaznda yozilgan ilk masnaviylardan biri mashhur so‘fiy shoir Sanoyining “Hadiqat ul-haqoyiq” dostonidir:

In kitobe /ki guftaam /dar pand,

— v — — v — v — — ~

Chun ruxi hu/r dilbaru /dilband.

— v — — v — v — — ~

Fo'ilotun mafo'ilun fa'lon

Falsafiy-tasavvufiy pandnoma ruhidagi bu doston Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoniga ilhom bag‘ishlagan deb aytiladi. Ammo bu vaznda Nizomiy o‘zining to‘rtinchi dostoni “Haft paykar”ni yaratdi. Shundan boshlab, Bahrom haqidagi ishqiy-sarguzasht dostonlar shu vaznda yoziladigan bo‘ldi. Xususan, “Hasht behisht” (Amir Xusrav), “Sab‘ayi sayyor” (Navoiy), “Haft avrang” (Ashraf) va hokazo. Abdurahmon Jomiy esa Sanoiy izidan borib, bu vaznda yana bir falsafiy-didaktik dostoni “Silsilat uz-zahab”ni yaratdi.

5. Mutaqoribi musammani mahzuf (maqsur).

Fa’uvlun fa’uvlun fa’uvlun fa’ul (fa’uvl)

v — — v — — v — — v — (v ~)

Sadr, ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb mahzuf (maqsur).

Bu vazn Firdavsiyning “Shohnoma” asari tufayli mashhur bo‘lib, keyinchalik, Nizomiyning “Iskandarnoma” dostonidan boshlab “Xamsa”lardagi beshinchi doston vazni maqomiga ega bo‘ldi. Amir Xusravning “Oinai Iskandariy”, Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy”, Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonlari ham shu vaznda yaratilgan.

Mazkur vazn jangnoma dostonlarga xos deb qoraladi. Biroq didaktik ruhdagi qator asarlar ham shu vaznda yaratilgan. Xususan, turkiy adabiyotdagi ilk dostonlar — “Qutadg‘u bilig” (Yusuf Xos Hojib) va “Hibat ul-haqoyiq” (Ahmad Yugnakiy), Sa‘diyning mashhur asari — “Bo‘ston” shular jumlasidan.

6. Ramali musaddasi mahzuf (maqsur).

Fo’ilotun fo’ilotun fo’ilun (fo’ilon)

— v — — — v — — — v — (— v ~)

Sadr, ibtido, hashv solim, aruz va zarb mahzuf (maqsur).

Xamsalarning tarkibiga kirmaydigan bu vazn ko‘proq tasavvufiy dostonlarda qo‘llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” hamda Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma’naviy” dostonlari bilan bog‘liq. Alisher Navoiy ham o‘zining shu ruhda yozilgan “Lison-ut tayr” dostonini mazkur vaznda yaratdi. Jomiy esa bu vaznni “Salomon va Absol” dostonida qo‘lladi.

7. Ramali musaddasi maxbuni abtar.

Fo‘ilotun fa‘ilotun fa‘lan (fa‘lon, fa‘ilun, fa‘ilon)

— v — — v v — — — — (— ~ , v v — , v v ~)

Sadr, ibtido solim, hashv maxbun, aruz va zarb abtar (abtari musabbag‘, maxbuni mahzuf, maxbuni maqsur).

Yuqoridagi to‘rtinchi vaznda bo‘lgani kabi bu vaznda ham so‘nggi ruknlar (aruz va zarb) turli zihof va furu‘larda qo‘llanishi mumkin. Boburning qayd etishicha, bu vazn “**g‘oyat latif**” bo‘lsa-da, masnaviylarda ko‘p qo‘llanmaydi. Xusrav Dehlaviyning “No‘h spehr” asaridagi bir fasl (spehr) hamda Jomiyning “Sabhat ul-abror” dostoni shu vaznda yozilgan.

III. O‘zbek mumtoz adabiyotidagi dastlabki doston Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig‘i”i bo‘lib, unda to‘rt xil vazn qo‘llangan:

1. Mutaqoribi musammani sadr-u ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb mahzuf:

O‘kush o‘gdi birla tuman ming sano,

v — — v — — v — — v —

O‘g‘an bir bayatqa, angar yo‘q fano.

v — — v — — v — — v —

fa‘uvlun fa‘uvlun fa‘uvlun fa‘ul

2. Mutaqoribi musammani sadru ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb maqsur:

Ko‘shish tut yigitlik kechar senda terk,

v — — v — — v — — v ~

Qachar bu tiriklik necha tutsa berk.

v — — v — — v — — v ~

fa‘uvlun fa‘uvlun fa‘uvlun fa‘uvl

3. *Mutaqoribi musammani sadru ibtido, hashvayn, aruz va zarb solim:*

Turayi barayi ajunug' kezayi.

v — — v — — v — — v — —

Vafolig' kim erkin ajunda tilayi.

v — — v — — v — — v — —

fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun

4. *Mutaqoribi musammani sadru ibtido, hashvayn, solim aruz va zarb musabbag':*

Bu kun ko'rsa erdi bu o'ngdi to'ru xalq,

v — — v — — v — — v — ~

Ular qo'zmish ersa sevunchlug bo'layi

v — — v — — v — — v — —

Izoh: birinchi misra berilgan vaznda (fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlon) yozilgan.

“Qutadg'u bilig”dan keyinroq yaratilgan Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” dostonida ikki xil vazn, ya'ni yuqoridagi 1- va 2-vazn qo'llangan:

1. Ilahiy o'kush hamd ayurman sango,

Saning rahmatingdin umarman o'ngo

v — — v — — v — — v — —

2. Ayo molg'a suq er yaqin bil bu mol,

Bu kun qadg'u saqinch yarin yuk vubol

v — — v — — v — — v ~

Xorazmiy “Muhabbatnoma”si va uning barcha naziralari *hazaji musaddasi maqsur* (5) va *hazaji musaddasi mahzuf* (6) vaznida yozilgan:

5. Kel ey soqiy keturgil bodayi nob,

Kula o'ynoyu ichsunlar bu as'hob.

v — — — v — — — v — ~

Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iyl

6. Saburdin yaxshi yo'qtur pesha qilsam,

Bu yo'lda sabr yo'q andesha qilsam.

v — — — v — — — v — —

Mafo'iylun mafo'iylun fa'uvlun

Durbekning “Yusuf va Zulayho” dostoni *sari’i musaddasi matviyi mavquf* (7) hamda *sari’i musaddasi matviyi maksuf* (8) vaznlarida yozilgan:

7. Nasr edi, bu qissa dag‘iy porsi,
Erdi anga jon ko‘zi nazzorasi.

– v v – – v v – – v –

Mufta’ilun mufta’ilun fo’ilun

8. Bor edi ko‘ngulda burundin bu azm,
Turki tili birlamu qilsam bu nazm.

– v v – – v v – – v ~

Mufta’ilun mufta’ilun fo’ilon

Turkiy adabiyotga xamsanavislik an’anasining kirib kelguniga qadar dostonchilikda mazkur sakkiz vazn yoxud to‘rt vaznning sakkiz xil varianti mavjud edi:

1. Mutaqoribi musammani mahzuf (maqsur).
2. Mutaqoribi musammani solim (musabbag‘).
3. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur).
4. Sari’i musaddasi matviyi maksuf (matviyi mavquf).

Vazn variatsiyasi tushunchasi haqida. Variatsiya variantlanish, ya’ni bir-biriga o‘xshash hodisalarning yonma-yon kelishi yoxud muayyan hodisaning kichik, juz’iy o‘zgarishga uchrashi kabi ma’nolarni anglatadi. Variatsiya adabiyotshunoslik ilmi doirasidagi ko‘plab adabiy hodisalarda (jumladan, folklorda) mavjud ekanligi sir emas. She’riy vaznlar, shu jumladan, aruz vaznlar tizimida variatsiya deganda, muayyan asar doirasida u yoki bu vaznning kichik o‘zgarishlarga uchrashi tushuniladi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, aruz tizimining nazariy qonuniyatlari arab olimlari (xususan, Xalil ibn Ahmad) tomonidan arab tili morfologiyasi (sarf) asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda so‘zlarning tovush tarkibidan ko‘ra, harflar miqdori va sifati (harakatli yoki sokin) ahamiyatli sanaladi. Misol uchun o‘zbek tilida “zar” va “zor” so‘zlari vazn nuqtai nazaridan teng

(undosh+unli+undosh) bo‘lsa, aruz mezoniga ko‘ra esa “zar” – 2 harfli, “zor” esa 3 harfli so‘z sanaladi.

Yoxud:

Ul parivash hajridinkim, yig‘ladim devonavor,

Kimsa bormukim, anga ko‘rganda kulgu kelmadi, –

baytidagi misralarning oxirgi bo‘g‘inlari: **“vor”** ota cho‘ziq (3 harfli), **“di”** esa cho‘ziq (2 harfli) hijodir. Talaffuzda bunday farq deyarli sezilmasa-da, vaznning nomida tafovut yuzaga keladi. Birinchi misra *ramali musammani* **maqsur** vaznida bo‘lsa, ikkinchi misra *ramali musammani* **mahzuf** vaznidadir. Bunday kichik tafovutlar vazndagi xatolik sifatida emas, vazn variantlari yoki variatsiyalari sifatida qaraladi. Bu haqda Bobur “Muxtasar”da shunday yozadi: **“Bilmak kerakkim, mahzuf bila maqsumni, solim bila musabbag‘ni va maxbun bila maxbuni musabbag‘ni va solim bila muzoll va maxbun bila maxbuni muzollni va majbub bila axtami azallni va axrami majbub bila axtami azallni va abtar bila abtari musabbag‘ni va maxbuni mahzuf bila maxbuni maqsumni, abtar bila abtari musabbag‘ni va matviyi mavquf bila matviyi maksufni va mahzuf bila manhurni aruz va zarbda jam’ qilsa bo‘lur. Bu shart bilakim, bayt muqaffo bo‘lmag‘ay... Ba’zi vaznlarda sadr va ibtidoda axram va axrabni jam’ qilsa bo‘lur. Ramal bahrining avzonida ba’zi mahaldakim, sadr – maxbun kelibdur, ibtido – solim kelibtur, yo aks, jami’ yigirma to‘rt vazni ruboiyni bir-biri birla jam’ qilsa bo‘lur”** [5. 111]. Demak variatsiya bir asar doirasida bir-biriga yaqin bo‘lgan turli vaznlarning qo‘llanilishidir.

Vazn variatsiyalarining yuzaga kelish omillari. Vazn variatsiyalari quyidagi asosiy omillar natijasida vujudga keladi:

1. Misralardagi so‘nggi cho‘ziq hijoning o‘ta cho‘ziq hijo bilan almashishi. Masalan: fo‘ilun – fo‘ilon, fa‘uvlun – mafo‘iyl, fa‘lan – fa‘lon, fa‘ilun – fa‘ilon, fa‘ul – fa‘uvl.

2. Rukndagi ikki qisqa hijoning (sababi saqiyl) bitta cho‘ziq hijo (sababi xafif) bilan almashinishi.

Dastlabki mashgʻulotlardan bilib oldingizki, aruz ilmida bitta choʻziq hijo (bir harakatli va bir sokin harf) sababi xafif deb nomlanadi (masalan: kam, dam, men). Ikki qisqa hijo esa (ikkita harakatli harf) sababi saqiyl deb nomlanadi (masalan: seni, dala, biri). Demak ularning ikkalasi ham aslida bir xil juzv, yaʼni sababdir. Binobarin, sheʼriy matnlarda ular bir-birini almashishi mumkin. Mujtass bahrida yozilgan ushbu gʻazal matlaʼiga, aniqrogʻi, uning aruz va zarb ruknlariga eʼtibor bering:

Zihe mazo/hir aro meh/ri orazing/**din** nur,

v – v – / v v – – / v – v – / – –

Quyoshdin oʻy/laki zarro/t xayli ich/**ra** zuhur.

v – v – / v v – – / v – v – / v v –

Birinchi misradagi bitta choʻziq hijo (“din”) oʻrnida ikkinchi misrada ikkita qisqa hijo (“-ra zu-”) kelgan. Bu, albatta, vaznning nomini oʻzgartiradi. Birinchi misra mujtassi musammani maxbuni abtar (aruz) vaznida yozilgan boʻlsa, ikkinchi misra mujtassi musammani maxbuni va maxbuni mahzuf (zarb) vaznida yozilgan. Biroq talaffuzda bu farq deyarli sezilmaydi. Shu tariqa sheʼriy matnlarda:

Muftaʼilun – mafʼuvlun bilan;

faʼlan – faʼilun bilan;

mafʼuvlu mafoʼilun – mafʼuvlun foʼilun bilan almashinishi mumkin va hokazo.

Bunday oʻzgarishlar, asosan, soʻnggi ruknlarda (aruz va zarb), baʼzan esa birinchi (sadr va ibtido) va oʻrtadagi (hashv) ruknlarda yuz beradi. Bu oʻzgarishlarning har biri oʻz nomiga (zihof va furuʼ) ega, binobarin, vaznning nomi ham turlicha boʻladi.

3. Ayrim holatlarda choʻziq hijo bilan qisqa hijo almashinishi mumkin. Jumladan, **foʼilotun** oʻrnida **faʼilotun**, **mustafʼilun** ornida **muftaʼilun**, **mafoʼiylun** oʻrnida **mafoʼilun** ruknining qoʻllanilishi hodisalari uchraydi. Buni ham variantlar qatoriga qoʻshishimiz mumkin.

Masnaviy-dostonlarda vazn variatsiyalari. “Xamsa” dostonlari doirasida qo‘llangan vazn variatsiyalari quyidagilar:

1. *Sari’ bahrining musaddas shakli doirasida.*

Sari’ bahrining solim shakli quyidagicha:

Mustaf’ilun mustaf’ilun maf’uvlotu

— — v — — — v — — — — v

Dostonlarda birinchi, ikkinchi ruknlar (sadr, ibdido va hashvlar) tayy (matviy) usulida qisqaradi (mufta’ilun — v v —), oxirgi ruknlar esa (aruz va zarb) kashf (makshuf — fo’ilun) hamda vaqf (mavquf — fo’ilon) usullarida qisqaradi.

Odami er/sang demagil/ odami,

Oniki yo‘q/ xalqi g‘amiy/din g‘ami.

— v v — — v v — — v —

Mufta’ilun mufta’ilun fo’ilun

Shah chu tama’/ qildi erur/ luqmaxoh,

Qone’i dar/vesh erur/ podshoh.

— v v — — v v — — v ~

Mufta’ilun mufta’ilun fo’ilon

Bundan tashqari, birinchi (sadr, ibtido) yoki ikkinchi (hashv) yoxud har ikkala ruknlarda ikki qisqa hijoning bitta cho‘ziq hijoga almashishi (sababi saqiyl o‘rniga sababi xafifning qo‘llanishi) natijasida mufta’ilun (— v v —) rukni maf’uvlun (— — —) rukniga aylanishi mumkin. Bunday o‘zgarish qat’ (maqtu’) deb nomlanadi. Masalan:

Bismillo/hir rahmo/nir rahiym,

— — —/ — — —/ — v ~

maqtu’ maqtu’ mavquf

Rishtag’a chek/di necha dur/ri yatim.

— v v — / — v v — / — v ~

matviy matviy mavquf

Subhonal/loh, bu ne naf/si la’iym,

— — —/ — v v — / — v ~

maqtu’ matviy mavquf

Nafsni qo'y/g'il, ne azo/bi aliym.

— v v — / — v v — / — v ~

matviy matviy mavquf

Alloh-Al/loh ne Hiri/ bu Hiri,

— — — / — v v — / — v —

maqtu' matviy maksuf

Bir-biridin/ turfa aning/ har biri.

— v v — / — v v — / — v —

matviy matviy maksuf

Buki bayo/n aylading er/mas yiroq,

— v v — / — v v — / — v ~

matviy matviy mavquf

Kim de olur/sen mundin/ yaxshiroq.

— v v — / — — — / — v ~

matviy maqtu' mavquf

Demak, mazkur vazn doirasida jami sakkiz xil variatsiya imkoniyatlari mavjud bo'lib, Navoiy ulardan mohirona foydalangan.

2. "Farhod va Shirin". Hazaj bahrining musaddas shakllari doirasida.

Bahrning solim shakli quyidagicha:

Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun

v — — — v — — — v — — —

Dostonlarda so'nggi ruknlarning hazf (mahzuf) va qasr (maqsur) qilinishi asosida ikki xil variatsiya yuzaga keladi:

Dedi: Qaydin/ sen, ey majnu/ni gumrah?

Dedi: Majnun/ vatandin qay/da ogah.

v — — — / v — — — / v — —

solim solim mahzuf

Dedi: Qay chog'/din o'lding ish/q aro mast?

Dedi: Ruh er/mas erdi tan/g'a payvast.

v — — — / v — — — / v — ~

solim solim maqsur

3. “Layli va Majnun”. Hazaj bahrining musaddas shakllari doirasida.

Dostonda birinchi rukn (sadr va ibtido) xarb (axrab – maf’uvlu), ikkinchi rukn (hashv) qabz (maq buz – mafo’ilun) so‘nggi ruknlar (aruz va zarb) esa hazf (mahzuf – fa’uvlun) va qasr (maqsur – mafo’iyl) usulida o‘zgarishga uchraydi:

Yozmoqda/ bu ishq jo/vidona,

Maqsudu/m emas edi/ fasona.

– – v / v – v –/ v – –

axrab maqbuz mahzuf

Ey yaxshi/ oting bila/ sarog‘oz,

Anjomi/g‘akim yetar/ har og‘oz.

– – v / v – v –/ v – ~

axrab maqbuz maqsur

Lekin, yuqorida qayd etilganidek, vazndagi yonma-yon kelgan ikki qisqa hijo (birinchi rukn so‘ngidagi va ikkinchi rukn boshidagi) bitta cho‘ziq hijoga almashinishi mumkin (maf’uvlun foilun fa’uvlun).

Bunda maf’uvlun – mafo’iylunning xarm (axram) usulida qisqarishi natijasi bo‘lsa, fo’ilun – shatr (ashtar) usulida qisqarishi natijasidir. Masalan:

“Layli”, “Lay/li” debon /chekib un,

– – –/ – v – / v – ~

El deb “Maj/nundur ush/bu Majnun”.

– – – / – v – / v – ~

axram ashtar maqsur

Dediki: “Nedin misol ekin bu?

Subhonal/loh, ne ho/l ekin bu?”

– – –/ – v –/ v – –

axram ashtar mahzuf

Demak, dostonda jami to‘rt xil variatsiyani uchratish mumkin.

4. “*Sab’ayi sayyor*”. *Xafif bahrining musaddas shakli doirasida.*

Xafif bahrining solim shakli quyidagicha:

Fo’ilotun mustaf’ilun fo’ilotun

– v – – – – v – – v – –

Dostonlarda doimo baytdagi ikkinchi ruknlar (hashv) maxbun shaklda (mafo’ilun v – v –) qo’llanadi.

Asosiy variatsiyalar so‘nggi ruknlar (aruz va zarb) turli shakllarda qo’llanishi natijasida yuzaga keladi. Shunga ko‘ra, vazn nomlari ham farqlanadi. Jumladan:

fa’lan – maqtu’;

fa’lon – maqtu’i musabbag’;

– –

– ~

fa’ilun – maxbuni mahzuf;

fa’ilon – maxbuni maqsur.

v v –

v v ~

Bundan tashqari, mazkur dostonda dastlabki rukn (fo’ilotun – v – –)ning xabn qilinishi, ya’ni maxbun shakli (fa’ilotun v v – –) ham uchraydi. Bu esa variantlarni yana ikki barobar ko‘paytiradi. Demak, jami sakkiz xil vaznni uchratish mumkin.

5. “*Saddi Iskandariy*”. *Mutaqorib bahrining musamman shakli doirasida.*

Dostonlarda baytlarning so‘nggi ruknlari (aruz va zarb) qasr (maqsur) va hazf (mahzuf) qilinishi natijasida vazn variatsiyalari (2 xil) yuzaga keladi.

Kel, ey to/le’i sa’/du baxti/ baland,
Ki sizdin/ bo’lur o/damiy ar/jumand.

v – – / v – –/ v – –/ v ~
fa’uvlun fa’uvlun fa’uvlun fa’uvl
solim solim solim maqsur

Kichik er/kanimdin/ bo’lub qo/shima,
Ulug’ mud/dao sol/dingiz bo/shima.

v – – / v – –/ v – –/ v –
fa’uvlun fa’uvlun fa’uvlun fa’ul
solim solim solim mahzuf

Demak, “Hayrat ul-abror” va “Sab’ayi sayyor” dostonlarida 8, “Layli va Majnun”da 4, “Farhod va Shirin” va “Saddi Iskandariy” dostonlarida 2 xil variatsiyani uchratish mumkin.

Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy dostonlaridan olingan quyidagi baytlar vaznini mustaqil aniqlashga harakat qiling:

Menki pishurdim bu laziz oshni,
Shayx Nizomiydin olib choshni.
Har neki sotsang bu kun, ey hushyor,
Ham senga-o‘q sotqay ani ro‘zgor.

Haydar Xorazmiy “Maxzan ul-asror”.

O‘shul kunlarki vaqtim erdi darham,
Buzulg‘on bu ko‘ngulda yuz tuman g‘am.
Ayoq tutquchi band-u hamdamim oh,
Ayoqlig‘ qon yutub shom-u sahargoh.

Haydar Xorazmiy “Gul va Navro‘z”.

Majnun ko‘rgach bo‘lub mushavvash,
Ko‘nglig‘a bu zulm keldi noxush...
Yetgach Navfal salom qildi,
Majnun anga ehtirom qildi...
Ul nav‘ki hotif etti irshod,
Men ham qildim fasona bunyod.

Alisher Navoiy “Layli va Majnun”.

Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o‘ldi, tilga maqol.
Sendin insong‘a tor-u pudi jasad,
Jasad ichra ko‘ngul, ko‘ngulda xirad.
Sen qilib farq uyida pinhoni, y
Korgohi dimog‘i insoniy.
Etti afsona barchasi dilband,
Ikkisi bir-biriga yo‘q monand.

Alisher Navoiy “Sab’ayi sayyor”.

Kel ey tole'i sa'du baxti baland,
Ki sizdin bo'lur odamiy arjumand...
Kichik erkanimdin bo'lub qoshima,
Ulug' muddao soldingiz boshima.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy".

Turk nazminda chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.
To'rt devon birla nazmi panj ganj,
Dast berdi chekmayin anduh-u ranj.

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr".

Adabiyot va manbalar

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 7-11-томлар ("Хамса"). – Тошкент: Фан, 1992-94.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Т.: Tamaddun, 2018. 388-403-betlar.
6. Tohirov S. O'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010.
7. Юсупова Д. Алишер Навоий "Хамса"сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011
8. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Т., 2015.
9. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
10. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. ***"Xamsa" tarkibidagi dostonlarning vazni haqida nimalarni bilasiz?*** (an'ana, Nizomiy, hazaj, mutaqorib, sari', xafif bahrlari, vaznning to'liq nomi, afo'iyl va paradigma).

2. ***Vazn variatsiyalari deganda nimani tushunasiz?***
(variantlar, bir-biriga yaqin vaznlar, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijo, mahzuf va maqsur, ikki qisqa va bir cho‘ziq hijo, cho‘ziq va qisqa hijo, “Xamsa”da variatsiyalar).
3. ***Vazn variatsiyalari haqida Boburning bergan ma’lumotlarini afo’iylar bilan izohlang.***
4. ***A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” kitobi ilovasidagi ko‘rsatkichlar asosida ikki va undan ortiq vazn qo‘llangan g‘azallarni aniqlang va tekshirib ko‘ring.***
5. ***Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatovning “Navoiyshunoslik” darslik kitobidan “Navoiy “Xamsa”sining vazn xususiyatlari” mavzusini o‘qib, konspektlashtiring (388-403-betlar).***
6. ***Alisher Navoiy dostonlaridan olingan ushbu baytlar, paradigmalar va afoiylardan o‘zaro mos keladiganini aniqlang hamda vazn nomi va qaysi asarga tegishli ekanligini toping:***

№	Baytlar	Paradigmalar
1	Manga xamsa takmili bir yon edi, Bu maqsud tahsili bir yon edi.	v – – – / v – – – / v – –
2	Jafo maydonig‘a har dam surub ot, Kishi andin nechuk qilg‘ay mubohot.	v – – / v – – / v – – / v –
3	Bir na’shg‘a soldilar ikovni, Jonsiz kelinu o‘lik kuyovni.	– v – – / – v – – / – v –
4	Ulki kishi o‘limgidin shod erur, Go‘rkanu g‘osilu jallod erur.	– v v – / – v v – / – v –
5	Birda birdin hosil o‘ldi bir adad, Yo‘q xiradg‘a munda dam urmoqqa had.	– – v / v – v – / v – –
6	Bu g‘alatkim alar dag‘iy dedilar, Magaram qissaxon qizi edilar.	– v – – / v – v – / v v –

№	Afo’iylar	Dostonlar
1	Fo’ilotun mafo’ilun fa’ilun	“Hayrat ul-abror”
2	Fa’uvlun fa’uvlun fa’uvlun fa’ul	“Farhod va Shirin”
3	Maf’uvlu mafo’ilun fa’uvlun	“Layli va Majnun”

4	Mafo'iyun mafo'iyun fa'uvun	“Sab'ayi sayyor”
5	Mufta'ilun mufta'ilun fo'ilun	“Saddi Iskandariy”
6	Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun	“Lison ut-tayr”.

Jadvalni namunadagi kabi (1-satr) to'ldiring

Bayt	Para-digma	Afoiyl	Doston	Vazn nomi
1	2	2	5	Mutaqoribi musammani mahzuf

8-MAVZU: ARUZ VA MUMTOZ SHE'RIY JANRLAR REJA:

- 1. Mumtoz she'riy janrlar tarkibida vaznning ahamiyati.*
- 2. Tuyuq janrining vazn xususiyatlari.*
- 3. Mustazod janrining vazn xususiyatlari.*
- 4. Ruboiy janrining vazn xususiyatlari.*
- 5. "Mezon ul-avzon" da turkiy surud nav'lari*

I. Mumtoz she'riy janrlar, odatda, to'rt xil xususiyatiga ko'ra bir-biridan farqlanadi:

1. She'ning hajmi, misra, bayt yoki bandlar soni.
2. Bayt va bandlarning qofiyalanish tartibi.
3. She'ning vazni.
4. She'ning mavzu va mazmuni.

Demak, she'riy janrlarni farqlashda boshqa belgilar qatorida vaznning ham ahamiyati bor. She'ning hajmi, qofiyasi va mavzusidan ko'ra vaznini tahlil qilish murakkabroq, qiyinroq sanaladi. Binobarin, bu masala alohida e'tibor talab qiladi.

Quyidagi misralarni qofiyalanish, mavzu va vaznga ko'ra tahlil qilishga harakat qilamiz:

Qarilar xotiri nozuktur, ey tifi,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gustox.
Unuttungmuki, atfol o'ynag'anda
Sinar oz mayl ko'rgandin qurug' shox.
No'sh aylar emish qadahni jonona to'la,
Soqiy, manga tut jomi harifona to'la,
Quy, gar xud erur sipehr paymona to'la,
Har nechaki, xoli etsam, et yona to'la.
Ul pariy ishqida bu devonani,
Eyki istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadah ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gul xanda ko'r.

1. Dastlabki to'rt misra hazaji musaddasi maqsur (3-misra mahzuf) vaznida yozilgan:

Qarilar xo/tiri nozuk/tu-r, ey tifi,

v — — v — — v — ~

mafo 'iylun mafo 'iylun mafo 'iyl

Ikkinchi va to'rtinchi misralarda qofiya qo'llangan (gustox, shox). Mavzusiga ko'ra ijtimoiy-didaktik mazmunga ega. Mazmuni:

Ey bola, keksalarning ko'ngli nozik bo'ladi, sindirib qo'yish, ozor yetkazishdan ehtiyot bo'l. O'yin paytida qurigan shox ozgina kuch bilan sinishini yodingdan chiqarma.

2. 5-8-misralarning vazni oldingilaridan farq qiladi:

No'sh ayla/r emish qadah/ni jonona/ to'la,

— — v v — v — v — — v v —

maf'uvlu mafo'ilun mafo'iylu fa'ul

Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfuf.

Jonona, harifona, paymona, yona so'zlari o'zaro qofiyalangan. Mazmuniga ko'ra ishqiy-rindona (may haqida) she'r. Mazmuni:

Jonona qadahni to'ldirib ichar ekan, ey soqiy, menga ham harifona (ko'pchilik bilan ichiladigan) qadahni to'ldirib uzat. Falakday paymona to'la bo'lsa-da, yana quy. Har qancha bo'shatsam, yana to'ldirgin.

3. 9-12-misralar ramali musaddasi mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan:

Ul pariy ish/qida bu de/vonani,

— v — — — v — — — v —

fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun

Ikkinchi va to'rtinchi misralarda qofiya, aniqrog'i, qofiya o'rnida tajnis so'zlar qo'llangan (gulxanda — olovda, gul xanda — kulib turgun gul). She'r ishqiy mavzuda. Mazmuni:

Ul pari ishqida yonayotgan bu devonani topishni istasang, gulxanga qara. Bitta qadah u gulni (yorni) kuldirdi. Ey ko'nglim, nazar tashla, kulib turgan gulni ko'r.

Demak, matnda uchta alohida she'r mavjud bo'lib, ular hajmiga ko'ra teng bo'lsa-da, mavzusi, qofiyasi va eng muhimi,

vazniga ko‘ra farq qiladi. Yuqoridagi tavsiflardan kelib chiqib ularni qit‘a, ruboiy va tuyuq janrlariga mansubligini aytish mumkin. Agar dastlabki she‘rning janrini aniqlashda qofiyalanish tartibi asosiy mezon bo‘lsa, keyingi misralar janri asosan vaznga ko‘ra aniqlanadi.

Turkiy va fors-tojik mumtoz she‘riyatida ayrim janrlar o‘zlarining xos vaznlariga ega. Bular tuyuq, ruboiy va mustazoddir. Qolgan she‘riy janrlarda vazn erkin tarzda qo‘llanadi. Biroq, shuni ham qayd etish lozimki, aruzga oid manbalar, xususan, Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida ***ramali musammani mahzuf (maqsur)*** vaznida yozilgan g‘azallarga nisbatan “**turkiy**”, ***hazaji musammani solim*** vaznida yozilgan g‘azallarga nisbatan “**aruzvoriiy**” atamaları qo‘llangan.

Mustazod. Alisher Navoiy mustazod janri haqida quyidagicha ma’lumot beradi: “**Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bitib bog‘lab, aning misraidin so‘ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, surud nag‘amotig‘a rost keltururlar ermish va ani “mustazod” derlar ermish**” [4. 93].

Demak, mustazodning bir misrasi g‘azalning bir yarim misrasiga teng bo‘lib, yagona vaznda yozilishi bilan xarakterlanadi. Uning to‘liq misralari ***hazaji musammani sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf*** yoki ***maqsur*** vaznida yozilsa, orttirilgan misralari esa ***hazaji murabbai sadru ibtido axrab, aruz va zarb mahzuf*** yoki ***maqsur*** vaznida yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi **sadr va ibtido, aruz va zarb** orttiriladi:

Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
Maf’uvlu mafo’iylu mafo’iylu fa’uvlun

Mazhar sanga ashyo,
Maf’uvlu fa’uvlun

Sen lutf bila kavn-u makon ichra muvalli,
Maf’uvlu mafo’iylu mafo’iylu fa’uvlun

Olam sanga mavlo.
Maf'uvlu fa'uvlun

Ushbu misralarni jadvalda quyidagi tarzda ko'rsatish mumkin:

1-misra	<i>Ey husnu</i>	<i>ga zarroti</i>	<i>jahon ichra</i>	<i>tajalli</i>
Paradigma	– – v	v – – v	v – – v	v – –
Afo’iyl	maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylu	fa’uvlun
Orttirilgan	<i>Mazhar sa</i>			<i>nga ashyo</i>
Paradigma	– – v			v – –
Afo’iyl	maf’uvlu			fa’uvlun
Vazn nomi	<i>sadr – axrab</i>	<i>hashvayn – makfuf</i>		<i>aruz –mahzuf</i>
2- misra	<i>Sen lutf</i>	<i>bila kavnu</i>	<i>makon ichra</i>	<i>muvalli</i>
Paradigma	– – v	v – – v	v – – v	v – –
Afo’iyl	maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylu	fa’uvlun
Orttirilgan	<i>Olam sa</i>			<i>nga mavlo</i>
Paradigma	– – v			v – –
Afo’iyl	maf’uvlu			fa’uvlun
Vazn nomi	<i>Ibtido– axrab</i>	<i>hashvayn–makfuf</i>		<i>zarb–mahzuf</i>

Demak, vaznning to'liq nomi *hazaji musammani sadr-u ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf*.

Fors-tojik va turkiy she'riyatning g'azaldan keyingi o'rinda turuvchi eng sermahsul va sevimli janrlaridan biri ruboiydir. Abu Abdullo Ro'dakiy, Ibn Sino, Nosir Xusrav, Umar Xayyom kabi mutafakkir shoirlarning o'lmas merosi tufayli shakllanib, kamolga yetgan mazkur janr XIV asr oxiri va XV asr boshlarida turkiy adabiyotga ham kirib keldi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy tildagi dastlabki ruboiy Sayfi Saroyi asarlarining Leyden universitetida (Gollandiya) saqlanadigan yagona qo'lyozmasida uchraydi. Mazkur to'rtlikning janri ko'rsatilmagan bo'lsa-da, to'rt misradan iborat ekanligi, qofiyalanishi (a, a, b, a), falsafiy-didaktik mazmuni va eng muhimi, vazniga ko'ra ruboiy janri talablariga javob beradi:

Kim keldi / esa jahon/da, shak yo‘qki / ketar,
 – – v / v – v – / v – – v / v –
Maf’uvlu mafo’ilun mafo’iylu fa’ul
 Oqil ke/libon bu yer/da ko‘p xayr / etar.
 – – v / v – v – / v – – v / v –
Maf’uvlu mafo’ilun mafo’iylu fa’ul
 Sen eygu/lu-k et dag‘i / tengizg‘a sol/g‘il,
 – – v / v – v – / v – – – / –
Maf’uvlu mafo’ilun mafo’iylun fa’
 Yozida / senga yaqin / bi-l ul xayr / yetar.⁴⁹
 – – v / v – v – / v – – v / v –
Maf’uvlu mafo’ilun mafo’iylu fa’ul

Ko‘rinib turibdiki, to‘rtlikning 1-, 2- va 4-misralari bir xil – ***hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi majbub*** vaznida, uchinchi misra esa ***hazaji musammani axrabi (1) maqbuzi (2) solimi (3) axrami majbub (4)*** vaznida yozilgan.

O‘zbek adabiyotshunosligi, she’rshunosligi ilmining dastlabki manbai bo‘lmish Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida to‘rtlik shaklida yozilgan she’rlar vaznidan va mazmunidan qat’i nazar **“ruboiy”** atamasi bilan yuritilgan: **“Ruboiy to‘rt misra’ bo‘lur. Avvalg‘i va ikkinchi va to‘rtinchi misraida qofiya keltururlar. Va uchinchi misrai ixtiyoridur”**. Shu bilan birga, Taroziy tuyuqni ruboiyning bir turi sifatida ko‘rsatadi:

“Va ruboiyning bir nav’i taqi bo‘lur. Oni mujannas derlar. Aningdek bo‘lurkim, ruboiyning qofiyasida tajnis rioyat qilurlar”.

Bu holatlar XV asrning boshlarida hali ruboiy janri nazariy hamda amaliy jihatdan turkiy she’riyatga to‘liq singib ketmaganligidan, to‘rtlik shaklida yozilgan she’rlarning janriy rang-barangligi aniq ajratib olinmaganligidan dalolat beradi. Shu tufayli bo‘lsa kerak, Mavlono Gadoyi va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub bo‘lgan she’rlar, garchand qofiyasi va tajnis qo‘llanishi, ba’zan esa vazniga ko‘ra farqlansa-da, umumiy nom

⁴⁹ Sayfi Saroyi. She’rlar. Guliston. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. 34-bet.

bilan **“to‘rtlik”** sifatida tilga olinadi, gohida esa noto‘g‘ri tasnif etiladi.

Alisher Navoiy tuyuq haqida **“sa’y qilurlarkim, tajnis aytilg‘ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdir”**, deb yozadi.

Bobur **“Muxtasar”**da o‘ziga qadar o‘zbek she’riyatida yaratilgan tuyuqlarni tasnif qilib to‘rt tur yoki **“nav”**ga ajratadi:

1. “Biri ulkim har uch qofiyada tajnis rioyat qilurlar”.

2. “Yana biri ulkim qit’adek burung‘i baytning avvalqi misrasida qofiya rioyat qilmay baytlarning qofiyasida tajnis keltururlar (ya’ni, ikkinchi va to‘rtinchi misrada tajnis qo‘llanadi)”.

3. “Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay, uch qofiya bila ayturlar”.

4. “Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay ikki qofiya bila ayturlar” [5. 163].

Demak, Navoiy ham, Bobur ham tuyuq janrining asosiy belgisi sifatida aruzning ramali musaddasi maqsur (mahzuf) (paradigmasi – fo’ilotun, fo’ilotun, fo’ilon (fo’ilun)) vaznida yozilishini ko‘rsatadi. Tajnis qo‘llanishi, qo‘llanmasligi yoki ularning soni tuyuqning alohida turlarini tashkil etadi.

Ruboiy. Ruboiy janri aruz tizimining hazaj bahriga tegishli bo‘lgan 24 xil vaznda yoziladi. Bu vaznlar qaysi rukn bilan boshlanishiga ko‘ra shartli ravishda axram (maf’uvlun, – – –) va axrab (maf’uvlu – – V) shajaralariga bo‘linadi. Har bir shajara (lug‘aviy ma’nosi **“daraxt”**)da 12 tadan vazn mavjud bo‘lib, ularda mafo’iylun aslining solimi hamda quyidagi zihof va furu’lari ishtirok etadi:

maf’uvlu – axrab;

mafo’ilun – maqbuz;

fo’ilun – ashtar;

fo’ – azall;

fa’uvl – axtam;

maf’uvlun – axram;

mafo’iylu – makfuf;

fa’ – axrami majbub;

fa’ul – majbub;

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изохлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
6. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
8. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

O‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. ***Aruzning she’riy janrlarni belgilashdagi ahamiyati haqida nima deya olasiz?*** (she’riy janrlarning xos belgilari, tuyuq, ruboiy, mustazod janrlari, ramal va hazaj bahrlari, urjuza va sayohatnoma).
2. ***Ruboiy janrining vazn xususiyatlari haqida ma’lumot bering*** (hazaj, 10 xil rukn, zihoflar, 24, axrab va axram, Navoiy, Bobur, misol, taqte’).
3. ***Tuyuq janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma’lumotlarni bilasiz?*** (lug‘aviy ma’nosi, “Funun ul-balog‘a”, “ruboiyi mujannas”, ramal, Navoiy, “say” qilurlarkim tajnis aytilg‘ay”, Bobur, tuyuq turlari, 4, 3, ishqiy mavzu, tajnis).
4. ***Mustazod janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma’lumotlarni bilasiz?*** (lug‘aviy ma’nosi, “Funun ul-balog‘a”, hazaj, musamman, Navoiy, sadr va

aruz, axrab, makfuf, mahzuf-maqsur, Navoiy mustazodlari).

5. *“Muxtasar”da ruboiy vaznlarining axrab va axram shajaralari uchun berilgan chizmani daftaringizga aynan chizing.*

6. *“Mezon ul-avzon”da chinga, aruzvoriy, turkiy, muhabbatnoma kabi “surud” nav’lari haqida berilgan ma’lumotlarni tahlil qiling.*

7. *Mustazod janridagi ushbu misralarni jadvalda tahlil qiling:*

Din ofati bir mug‘bachayi mohliqodur,
 Mayxora-vu bebok,
 Kim ishqidin oning vatanim dayri fanodur,
 Sarmast-u yaqom chok.

1-misra				
Paradigma				
Afo’iyl				
Orttirilgan				
2- misra				
Paradigma				
Afo’iyl				
Orttirilgan				
<i>Vazn nomi</i>	<i>sadr-ibtido</i>	<i>hashvayn</i>		<i>aruz-zarb</i>

Zihoflarning mumtoz manbalarda qayd etilishi

№	Zihoflar	“Funun ul-balog‘a”da	“Mezon ul-avzon”da	“Muxtasar”da	“Badoyi’ us-sanoyi”da
1.	Qabz	+	+	+	+
2.	Qasr	+	+	+	+
3.	Hazf	+	+	+	+
4.	Salm,	+	+	+	+
5.	Qat’	+	+	+	+
6.	Xabn	+	+	+	+
7.	Kaff	+	+	+	+
8.	Xarm, G‘azb	+	+	++	++
9.	Hazaz	+	+	+	+
10.	Tash’is	+	+	+	+
11.	Tasbig‘	+	+	+	+
12.	Tayy	+	+	+	+
13.	Tarfil	+	+	+	+
14.	Izola, Tazyil	+	+	+	+
15.	Vaqf	+	+	+	+
16.	Kashf, Kasf	+	+	+	+
17.	Ssalm	+	+	+	+
18.	Xarb	+	+	+	+
19.	Shat,	+	+	+	+
20.	Jahf, Hajf	+	+	+	+
21.	Shakl	+	+	+	+
22.	Xabl	+	+	+	+
23.	Batr,	+	+	+	+
24.	Taxli’, Kabl	+	+	+	+
25.	Jabb		+	+	+
26.	Raf’		+	+	+
27.	Xatm		+	+	+
28.	Jad’		+	+	+
29.	Rab’		+	+	+
30.	Zalal		+	+	+
31.	Nahr		+	+	+
32.	Sarm	+	+	+	
33.	Asb	+		+	+
34.	Izmor	+		+	+
35.	Xazm	+		+	+
36.	Aql	+		+	+
37.	Naqs	+		+	+
38.	Qatf	+		+	+
39.	Vaqs	+		+	+
40.	Xazl, Jazl	+		+	+
41.	Jamm	+		+	
42.	Aqs	+		+	
43.	Qasm	+		+	
44.	Salx				+
45.	Tams				+
	Jami	35	32	44	42

ZIHOF VA FURU'LAR

№	Zihof		Furu'	
	Nomi	Amal mazmuni	Nomi	Ma'nosi
1.	Vaqf	Vatadi mafruqning 2-harakatli harfi (7-harfi)ni sokinga aylantirish.	Mavquf	To'xtatilgan
2.	Xabn	Sababi xafif sokinini olib tashlash (ruknning 2-harfi)	Maxbun	Etakni qisqartirish uchun tikilgan
3.	Tayy	Sababi xafif sokinini olib tashlash (ruknning 4-harfi)	Matviy	Yig'ilgan
4.	Qabz	Sababi xafif sokinini olib tashlash (ruknning 5-harfi)	Maqbuz	Sug'urib olingan, tutamlangan
5.	Kaff	Sababi xafif sokinini olib tashlash (ruknning 7-harfi)	Makfuf	Qaytarilgan, tutib qolingan
6.	Kasf	"Maf'uvlotu" dagi so'nggi harakatli harfni olib tashlash	Maksuf	Tovoni kesilgan (tuya)
7.	Tash'is	Vatadi majmu'ning bitta harakatli harfini olib tashlash	Musha'as	Sochilgan, to'zg'itilgan
8.	Xarm	Vatadi majmu'ning birinchi harakatli harfini olib tashlash	Axram	Burni kesilgan
9.	Salm	"fa'uvlun"da "xarm"ning yuz berishi	Aslam	Yemirilgan, nuqsonli
10.	Hazf	Oxirgi sababi xafifni olib tashlash	Mahzuf	Olib tashlangan
11.	Hazaz	Oxirgi vatadi majmu'ni olib tashlash	Ahazz	Qisqartirilgan
12.	Ssalm	Vatadi mafruqni olib tashlash	Asslam	Qulog'i kesib tashlangan
13.	Raf'	Ikkita sababi xafif bo'lganda avvalgisini olib tashlash	Marfu'	Ko'tarilgan
14.	Jabb	Rukn so'ngida ikkita sababi xafifni olib tashlash	Majbub	Bichilgan
15.	Qasr	Sababi xafif sokinini olib tashlash, harakatini sokin qilish	Maqsur	Qusurli, qisqa qilingan
16.	Qat'	Vatadi majmu' sokinini olib tashlash, ikkinchi harakatini sokin qilish	Maqtu'	Kesilgan
17.	Xabl	"Xabn" va "tayy"ni birgalikda bajarish	Maxbul	Oyoq qo'li kesilgan
18.	Batr	"Hazf" va "qat'"ni birgalikda bajarish	Abtar	Ildizidan qo'porilgan, dumi kesilgan
19.	Jad'	"Maf'uvlotu" ruknidagi ikki sababni olib tashlash, so'nggi harf (t)ni sokin qilish	Majdu'	Quloq burni va boshqa a'zolari kesilgan

№	Zihof		Furu'	
	Nomi	Amal mazmuni	Nomi	Ma'nosi
20.	<i>Xatm</i>	“Hazf” va “qasr”ni birgalikda bajarish	<i>Axtam</i>	Tishi tagidan sindirilgan
21.	<i>Shakl</i>	“Xabn” va “kaff”ni birgalikda bajarish	<i>Mashkul</i>	Tushovlangan
22.	<i>Kabl, taxli'</i>	“Xabn” va “qat”ni birgalikda bajarish	<i>Makbul, muxalla'</i>	Biror a'zosi chiqarilgan
23.	<i>Hajf</i>	“fo'ilotun”ni “xabn” qilmoq hamda sababi saqiyl va sababi xafifni olib tashlash	<i>Mahjuf</i>	Nuqson qilingan
24.	<i>Zalal</i>	“Xarm” va “xatm”ni birgalikda bajarish	<i>Azall</i>	Sonning go'shtsiz qilib kesilishi
25.	<i>Nahr</i>	“Jad” va “kasf”ni birgalikda bajarish	<i>Manhur</i>	Kokragiga tig'urilgan
26.	<i>Rab'</i>	“Xabn” va “batr”ni birgalikda bajarish	<i>Marbu'</i>	Chorak qilingan
27.	<i>Shatr</i>	“Qabz” va “xarm”ni birgalikda bajarish	<i>Ashtar</i>	Nuqson qilish
28.	<i>Xarb</i>	“Kaff” va “xarm”ni birgalikda bajarish	<i>Axrab</i>	Vayron qilingan
29.	<i>Sarm</i>	“Salm” va “qabz”ni birgalikda bajarish	<i>Asram</i>	Oldingi tishi sindirilgan
30.	<i>Tasbig'</i>	Oxirgi sababi xafifga bitta sokin harf qo'shish	<i>Musabbag'</i>	To'ldirilgan
31.	<i>Izola</i>	Vatadi majmu'ga bitta sokin harf qo'shish	<i>Muzoll</i>	Etagi uzaytirilgan
32.	<i>Tarfil</i>	Vatadi majmu'ga bitta sababi xafif qo'shish	<i>Muraffal</i>	Etakni sudratmoq

Vaznni aniqlash jadvali

№	Asllar Furu'lar	Fa'uvlun Mutaqorib	Mafo'iyun Hazaj	Fo'ilotun Ramal	Mustaf'ilun Rajaz	Maf'uvlotu
	1	2	3	4	5	6
1	fa' —	Abtar	Axrami majbub	Mahjuf		Manhur
2	fo' ~		Azall	Majhufi musabbag'		Majdu'
3	Fa'ul v —	Mahzuf	Majbub	Marbu'	Maxbuni ahazz	
4	Fa'uvl v ~	Maqsur	Axtam			
5	Fa'lu — v	Asram				
6	Fa'lan — —	Aslam		Abtar,	Ahazz,	Asslam
7	Fa'lon — ~			Abtari musabbag'		
8	Fa'ilun v v —			Maxbuni mahzuf		Maxbuli maksuf
9	Fa'uvlu v — v	Maqbuz				
10	Fa'ilon v v ~			Maxbuni maqsur		Maxbuli mavquf
11	Fa'uvlun v — —	Solim	Mahzuf		Muxalla'	Maxbuni maksuf
12	Mafo'iyul v — ~	Musabbag'	Maqsur			Maxbuni mavquf
13	Fo'ilun — v —		Ashtar	Mahzuf	Marfu'	Matviyi Maksuf
14	Fo'ilon — v ~			Maqsur	Marfu'i muzoll	Matviyi mavquf
15	Maf'uvlu — — v		Axrab			Marfu'
16	Maf'uvlun — — —		Axram	Musha'as	Maqtu'	Maksuf
17	Maf'uvlon — — ~					Mavquf
18	Fa'ilotun v v — —			Maxbun		

№	Asllar Furu'lar	Fa'uvlun Mutaqorib	Mafo'iylun Hazaj	Fo'ilotun Ramal	Mustaf'ilun Rajaz	Maf'uvlotu
	1					
	1	2	3	4	5	6
19	Fo'ilotu – v – v			Makfuf		Matviy
20	Fa'ilotu v v – v			Mashkul		Maxbul
21	Fo'ilotun – v – –			Solim	Marfu'i muraffal	
22	Fo'iliyyon – v – ~			Musabbag'		
23	Fa'ilatun v v v –				Maxbul	
24	Fa'iliyyon v v – ~			Maxbuni musabbag'		
25	Mafo'iylun v – – –		Solim			
26	Mafo'iylon v – – ~		Musabbag'			
27	Mafo'ilun v – v –		Maqbuz		Maxbun	
28	Mafo'ilon v – v ~				Maxbuni muzoll	
29	Mafo'iylu v – – v		Makfuf			Maxbun
30	Maf'uvlotu – – – v					Solim
31	Mustaf'ilun – – v –				Solim	
32	Mustaf'ilon – – v ~				Muzoll	
33	Mufta'ilun – v v –				Matviy	
34	Mufta'ilon – v v ~				Matviyi muzoll	
35	Mustaf'ilu – – v v				Makfuf	
36	Mafo'ilu v – v v				Mashkul	
37	Mustaf'ilotun – – v –				Muraffal	

ARUZ TERMINOLOGIYASIGA OID BIR JUMBOQ HAQIDA⁵⁰

Malumki, o‘zbek mumtoz adabiyotining eng murakkab jihatlaridan biri vazn, ya’ni aruz she’riy tizimidir. Bu she’riy vaznlar tizimida yaratilgan asarlarning metrikasini yoxud qisqa va cho‘ziq hijolar ketma-ketligini aniqlash bazida nihoyatda qiyin kechishi barobarida, ayrim holatlarda aniqlangan vaznni nomlashda ham muammolar kelib chiqadi. Zero, aruz filologiyaga oid ilmlar orasida istilohlar, atamalar miqdoriga ko‘ra yetakchi bo‘lish bilan birga, barcha atamalar arab tilidan olinganligi, ularning arab tili sarfi (morfologiyasi) qonuniyatlari asosida shakllanganligi bir qator murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Aruz ilmi tadqiq va tahlil etiladigan o‘quv va ilmiy adabiyotlarda u yoki bu istilohning manosi muayyan tarixiy manba asosida beriladi. Natijada, turli manbalarga tayangan olimlarning fikr va ma’lumotlarida ba’zan tafovutlar yuzaga keladi. Jumladan, ruboiy vaznlariga xos bo‘lgan oxirgi ruknlardan biri **fa’** Boburning “Muxtasar”ida **“axrami majbub”** [1. 23], Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida esa **“abtar”** [2. 48] deb nomlanadi. Buning qaysi biri to‘g‘ri degan savolga javob berish uchun “batr” va “abtar” istilohlari atrofidagi fikr-mulohazalarni umumlashtirish, qiyoslash lozim bo‘ladi.

Zamonaviy aruzshunoslikda, xususan, A.Hojiahmedovning kitoblarida Alisher Navoiy asaridagi ma’lumotga hamohang fikr bildiriladi:

Abtar. “*Mafoiylun*” aslining “batar” (“ildizidan ag‘darish”) zihofi bilan o‘zgartirilishi oqibatida hosil bo‘lgan *fa* (chizmasi: –) tarmoq ruknining nomi bo‘lib, “ildizidan ag‘darilgan” degan manoni ifodalaydi [3. 7].

⁵⁰ Tohirov S. “Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq haqida”. Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – T.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar.

“**Batar**” zihof nomi bo‘lib, “ildizidan ag‘darish” degan manoni ifodalaydi. Bu xil o‘zgarishga duch kelgan *mafoiylun* aslining oldingi uch hijosi tushirilib, qolgan *lun* qismi o‘ziga teng *fa* tarmoq rukni bilan almashtiriladi va “ildizidan ag‘darilgan” manosida abtar deb yuritiladi [3. 37].

“Abtar” so‘zi arab tiliga oid bo‘lib, “batrun” yoki “batarun” o‘zagidan hosil bo‘lgan. “Ruscha-arabcha lug‘at”da ushbu so‘z “*otdelit, otrezat, otrubat*” (ajratmoq, kesmoq, arralamoq) deb tarjima qilingan [6. 64].

“Farhangi zaboni tojik” kitobida esa bu so‘z quyidagicha izohlanadi:

Abtar a. ابتر dumburida (dumi kesilgan), ko‘tohdum, kaltadum [7. 30].

Bu ma’lumotni arabshunos A.Rustamov ham tasdiqlaydi: Batrning lug‘aviy manosi cho‘ntoq qilish, dumini kesishdir [4. 283].

Demak, “batr” yoki “abtar” so‘zlari “qo‘porib tashlash” emas, “dumini kesish” degan ma’noni ifodalaydi. Buning muhim tomoni shundaki, aruz atamasi sifatida u ruknning bir tomondan (oxirdan, dumdan) qisqarishini nazarda tutadi.

Endi “batar” zihofi (ruknning o‘zgarish usuli) va “abtar” furu’i (o‘zgarish natijasi) haqida Alisher Navoiy va Zahiriddin Boburning fikrlarini qiyoslab ko‘ramiz.

“Mezon ul-avzon”da quyidagilarni o‘qiymiz:

“**Batar**” – “jab” va “xarm” ijtimoidur (birgalikda qo‘llanishi – S.T.), *mafoiylunda* bas *fo* qolg‘ay, *fa* aning o‘rnig‘a qo‘yarlar... “Xarm” *mafoiylun* “mim”ining isqoti (olib tashlanishi– S.T.)dur, to *foiylun* qolg‘ay, va *mafuvlun* aning o‘rnig‘a bitarlar... “Jabb” – ikki sababi xafif isqotidur, bas *mafoiylundin* *mafo* qolg‘ay va *faul* aning o‘rnig‘a qo‘yarlar [2. 48].

Demak, Navoiyning fikriga ko‘ra, “*mafo’iylun*” ruknining “**batar**” usulida qisqarishida dastlab oxirgi ikki cho‘ziq hijo

(sababi xafif – *iy* va *lun*), soʻngra boshidagi harakatli harf (*ma*) olib tashlanadi. Natijada, bitta choʻziq hijo (*fo*) qoladi.

Boshqa bir oʻrinda shunday izohni uchratamiz: **“Batar”** – *fauvlunda* vatadi majmu isqotidur, *lun* qolur, *fa* aning oʻrnigʻa qoʻyarlar [2. 51].

Shu oʻrinda ikkita nomutanosiblik yuzaga keladi:

1. Ruknlarning oʻzgarish shakllari (zihoflar) qaysi ruknda yuz bermasin, bir xil turdagi oʻzgarishni nazarda tutadi. Biroq yuqoridagi ikki sharhda **“batar”** usuli ikki xil oʻzgarishni ifodalamoqda. Bu esa aruzga oid nazariy tamoyillarga xilofdir.

2. Yuqorida koʻrib oʻtganimizdek, lugʻaviy manosiga koʻra **“batr”** bir tomondan, aniqrogʻi, oxirdan qisqarish (dumini kesish)ni nazarda tutadi. Yuqoridagi tarifda esa rukn bir oʻrinda har ikki tomondan, bir oʻrinda boshidan qisqarmoqda. Bu lugʻaviy va istilohdagi maʼno oʻrtasida nomutanosiblikni yuzaga keltiradi.

Boburning “Muxtasar” asarida **“batr”** va **“abtar”** istilohlari quyidagicha sharhlanadi:

“Batr” – hazf bila qatʼning ijmoidur (birgalikda qoʻllanilishi – S.T.), nechukkim *faʼuvlun* – *faʼ* boʻlur va *foʼilotun* *foʼil* boʻlur, *faʼlunni* foʼilning yeriga qoʻyarlar, mugʻayyar(oʻzgargan – S.T.)ni abtar derlar...

Hazf, sababi xafifning isqotidur ruknning oxirindin...

Qatʼ vatadi majmuʼning sokinining isqoti va ikkinchi mutaharrik (harakatli harf – S.T.)ining iskoni (sokinga aylantirilishi – S.T.)dur... [1. 20]

Boburning fikriga koʻra, **“batr”** usulida dastlab ruknning oxirgi choʻziq hijosi olib tashlanadi (hazf), soʻngra oxirgi sokin harf olib tashlanib, undan oldingi harakatli harf sokinga aylantiriladi. Buni “*faʼuvlun*” va “*foʼilotun*” ruknlari misolida quyidagicha koʻrsatish mumkin:

Faʼuv**lun** → faʼuv → faʼu → faʼ

Foʼil**otun** → foʼilo → foʼila → foʼil = faʼlan

“Mafo’iylun”ni shu usulda qisqartirganda quyidagi rukn kelib chiqadi:

Mafo’iylun → Mafo’iy → Mafa’iy → Maf’iy = fa’lan

(Izoh: *Fo’ilotun ruknida vatadi majmu’ “’ilo”, mafo’iylun ruknida esa “mafo”*).

Ma’lum bo’ladiki, “Mafo’iylun”ni “**batr**” usulida qisqartirganda ham “fa’lan” rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn “mafo’iylun”dan hosil bo’ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo’llanmaydi.

“**Batr**” zihofga oid bu kabi ikki xillik tojik aruzshunosligida ham kuzatiladi. Jumladan, Bahrom Sirusning “Aruzi tojiki” risolasida shunday ma’lumot keltiriladi:

1. **Batr** – dar zihofi ajam ijtimoi jabb va xarm ast.

2. **Batr** – dar fa’uvlun ijtimoi salm va hazfro go’yand [5. 85].

Birinchi fikr Alisher Navoiy tarifi bilan aynan bir xil. Ikkinchi tarif esa natija nuqtai nazaridan bir xil bo’lsa-da, qisqarish usuliga ko’ra farq qiladi. Zero “salm” usuli vatadi majmu’dagi dastlabki harakatli harfning olib tashlanishini ifodalaydi:

Bahrom Sirusda – fa’uvlun (salm) → ’uvlun (hazf) → ’uv = fa’

Navoiyda – fa’uvlun (sababi xafif tushiriladi) → lun = fa’

Bahrom Sirus mazkur zihofga oid chalkashliklar mavjudligini ham qayd etadi: “Batr yake az on zihofhost, ki aksaran boisi gumrohii xonandagon meshavad” (*Batr ko’pincha o’quvchilarni chag’itadigan zihoflardandir*) [5. 96].

Mazkur masalani oydinlashtirishga yordam beradigan manbalardan yana biri Atoulloh Husayniyning “Badoyiu-sanoyi” asaridir: “**Batr** – hazf bila qat’ning jam’idur. Chunonchi, *fa’uvlunni fa’* qilurlar; *fo’ilotunni fo’il* qilurlar, o’rnig’a *fa’lanni* qo’yarlar va o’zgargan juzvni abtar derlar” [4. 16].

Ma'lum bo'ladiki, bu borada Husayniyning fikri Bobur fikriga monand.

Atoulloh Husayniyning asarida bitta qo'shimcha ma'lumot ham mavjudki, u muammoning asl sababini aniqlashga yordam beradi:

“Shams-i Qays (“Al-Mu’jam” asarining muallifi Qays Roziy – S.T.) fa’uvlun zihoflarining bahsinda batr ajam ash’orida kelmas deptur. Mafo’iylun zihoflarining bahsinda ersa, depturkim, batr ajam zihofida mafo’iylun da jabb bila xarm jam’idur, *fo* bo’lur, aning o’rnig’a *fa*’ni qo’yarlar” [4. 16].

Demak, “batr” atamasining manosiga doir ikki xil fikr va qarash Shamsiddin Qays Roziyning asari tufayli yuzaga kelgan. Olim “batr” yoki “abtar” usuli arab she’riyatiga xos bo’lganligini inobatga olib, ajam aruzidagi boshqa bir hodisani, ya’ni “xarm” bilan “jabb” usullarining birlashuvi (“axrami majbub”)ni shu nom bilan atashga qaror qilgan. Bu esa bir tomondan qulaylik keltirgan bo’lsa, ikkinchi tomondan bitta atamaning ikki xil talqinini yuzaga keltirib, ayrim aruziy tamoyillarning buzilishiga sabab bo’lgan. Zero Atoulloh Husayniy ta’biri bilan aytganda: “...fo’ilotunda batr fors ash’orinda ko’p voqe’ bo’lur, garchi ul ani ssalm deb ataptur”.

Keltirilgan fakt va ma'lumotlar, fikr-mulohazalarni quyidagicha umumlashtirishimiz mumkin:

“**Batr**” va “**abtar**” istilohlari arab tilidan olingan bo’lib, “kesib tashlangan” yoki “dumi kesilgan” degan lug’aviy ma’nolarni ifodalaydi. Binobarin, u ruknning bir tomondan, ya’ni oxiridan qisqarishini nazarda tutadi. Aruz ilmida “**batr**” zihofi “**hazf**” bilan “**qat**” zihoflarining birgalikda bajarilishini ifodalaydi (Zahiriddin Bobur, Atoulloh Husayniy). Bu usulda “fo’ilotun”dan “*fa’lun*” rukni hamda “fa’uvlun”dan “*fa*” rukni hosil bo’ladi. Ruknning aynan shu tarzda qisqarishi so’zning lug’aviy ma’nosiga ham mos bo’lib, qisqarish bir tomondan – oxirgi juzvlardan boshlab yuz beradi.

Ruboiy janri uchun xos bo'lgan *“Mafo'iylun”* ruknini **“batr”** usulida qisqartirganda *“fa”* emas, balki *“fa'lun”* rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn *“mafo'iylun”*dan hosil bo'ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo'llanmaydi.

Ruboiy vaznlarida qo'llanuvchi *“fa”* rukni *“mafo'iylun”*ni **“xarm”** va **“jabb”** usulida qisqartirish natijasida hosil qilingan. Binobarin, uning to'g'ri nomlanishi **“axrami majbub”**. Uning o'rniga ko'pchilik e'tirof etganidek, **abtar** atamasini qo'llash, bizningcha, ma'qul ish emas. Zero bu aruz ilmiga oid ikki tamoyilning buzilishiga sabab bo'ladi. Birinchidan, bunda rukn ikki tomondan qisqaradi. Bu esa so'zning lug'aviy ma'nosi (dumi kesilgan)ga mutanosib emas. Ikkinchidan, abtar atamasi ikkita bir-biridan farqli hodisaning nomiga aylanadi. Bu esa tushunmovchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16-том. - Т.: Фан, 1999.
3. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. - Т.: Шарқ, 1998.
4. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Баҳром Сирус. Арузи тожики. - Душанбе, 1963.
6. Арабско-русский словарь (Составител Х.К.Баранов). - М., 1962.
7. Фарҳанги забони тожики. 2- жилд. - Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

**Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tadqiqotchisi
Yusupova Dilnavoz Rahmonovnaning “Temuriylar
davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili”
mavzusidagi 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik,
chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik ixtisosligi
bo‘yicha Filologiya fanlari doktori (DSs) ilmiy darajasini
olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi avtoreferatiga**

TAQRIZ⁵¹

Aruz ilmiga oid qarashlar va tadqiqotlar nafaqat she’rshunoslik sohasi, balki umuman filologik tadqiqotlarning (albatta musulmon Sharqida) poydevorini tashkil etadi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero mazkur ilm she’r vaznlari va ritmikasinigina emas, umuman, yozma va og‘zaki nutq qonuniyatlarini tadqiq etuvchi murakkab ilmlardandir. Binobarin, “Dunyo miqyosida she’rshunoslik va she’r tuzilishlarini o‘rganish tarixan eng qadimgi davrdayoq boshlanganiga qaramay, u o‘z metodikasi va mavzu qirralariga ko‘ra (bugungi kunda ham) yangi yo‘nalishlardan sanaladi” (Avtoreferat, 5-bet). Darhaqiqat, “Sharq xalqlarining milliy adabiyotlari vaznlari, xususan, o‘zbek aruzi va aruzshunosligiga doir barcha muammolar ilmiy yechimini topgan”, deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, insoniyat tarixidagi yuksak tamaddun o‘choqlaridan bo‘lgan temuriylar davrida aruz ilmiga oid bir qator fundamental tadqiqotlar yaratilgan bo‘lib, ularni o‘zaro qiyosiy tadqiq qilish adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridandir. Buning bir necha asoslari bor.

Birinchidan, aruz ilmiga oid manbalarning birontasi hozirga qadar mukammal tanqidiy matnga ega emas.

Aruz nazariyasi va amaliyotiga oid yaratilgan va yaratilayotgan adabiyotlarning aksariyati u yoki bu manba

⁵¹ Ushbu dissertatsiya himoyasi 2019-yilning 30-noyabr sanasida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent DO‘TA universiteti huzuridagi DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 raqamli Ilmiy kengashda bo‘lib o‘tgan.

(ko‘pincha “Mezon ul-avzon” yoxud “Muxtasar”)ga tayanib yozilayotganligi uchun o‘sha manbalardagi, ularning nashrlaridagi kamchiliklar takrorlanmoqda. Natijada, qoidalar, nomlanishlardagi tafovutlar yuzaga kelmoqda.

So‘nggi yillarda aruz vaznlarida she‘r yozishga ishtiyoq yosh ijodkorlar orasida ancha kuchayib, hatto “yangi vaznlar kashf etish” holatlari ham kuzatilmoqda. Shunday paytda aruz ritmikasiga oid fundamental tadqiqot, vaznlarni sanab o‘tishgagina emas, ularning ildizlarini, poetik mohiyatini yoritishga qaratilgan ilmiy manbaga ehtiyoj tug‘iladi.

Dilnavoz Yusupovanning so‘nggi o‘n yillar davomida aruz ilmi asoslariga doir olib borgan izlanishlari, jumladan, Alisher Navoiy “Xamsa”sining ritmik xususiyatlari, Abdurahmon Jomiyning “Risolayi aruz”iga oid tadqiqotlar, “Aruz alifbosi” qo‘llanmasi qator yillardan beri tadqiqotchi va talabalarning benazir yordamchisiga aylangan. “Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili” mavzusidagi ushbu tadqiqotning yakunlangani hamda himoyaga qo‘yilayotgani g‘oyatda quvonarli hodisadir.

Filologiya fanlari doktori (DSs) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan ushbu dissertatsiya kirish, to‘rt asosiy bob, xulosa, adabiyot va manbalar ro‘yxati hamda ilovalardan tashkil topgan.

Ishning Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, zarurati, tadqiqotning maqsad va vazifalari, ob‘ekti, predmeti, ustuvor yo‘nalishlariga mosligi, ilmiy yangiligi, amaliy natijalari, nazariy va amaliy ahamiyati, amaliyotga joriy etilishi haqidagi ma‘lumotlar keltirilgan.

Dissertatsiyaning **“Temuriylar davri aruzshunosligining ilmiy tahlili va nazariy asoslari”** deb nomlangan birinchi bobida temuriylar davrida yaratilgan aruzga doir risolalar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil etilib, nazariy asoslari haqida fikr yuritiladi. Bobda dastlab Ahmad Taroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Sayfiy

Buxoriy hamda Atoulloh Husayniyning aruz ilmiga oid asarlari (yoxud asarlar tarkibidagi bo‘limlar) tavsiflanadi, ularni ilmiy tadqiq etish tarixi, bu boradagi yutuq va kamchiliklar atroflicha muhokama etiladi. Bobning ikkinchi faslida esa yuqoridagi asarlar uchun asos bo‘lgan arab va fors-tojik tillaridagi ilk manbalar tadqiq etilgan.

Dissertatsiyaning **“Temuriylar davridagi risolalarda juzv, rukn va zihof talqini”** deb nomlangan ikkinchi bobi yuqorida tilga olingan manbalarda aruz tizimidagi asosiy ritmik birliklar: juzv, rukn va zihoflarning qiyosiy talqiniga bag‘ishlangan. Unda Ahmad Taroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Sayfiy, Bobur, Husayniy kabi aruziylarning juzv, rukn, zihof va furu‘lar haqidagi ma’lumot va fikrlari qiyoslanib, an’anaviy va original qarashlar tavsiflangan. Bu borada Bobur qarashlarining o‘ziga xosligi asoslangan. Hatto Boburning zihoflarga oid tasnifi “isloh qilinib, zihoflar ulardagi o‘zgarishlar asosida uchga bo‘lib tahlil qilin”gan (20 bet). Shu o‘rinda “o‘ta murakkab zihof” atamasi, nazarimizda g‘alizroqdek tuyuladi. Zero “murakkab” (tarkibli) so‘zi nazarda tutilgan hodisaning birdan ortiq ekanligani ifodalashi munosabati bilan unga “o‘ta” aniqlovchisini qo‘shish to‘g‘rimikin? Undan ko‘ra, ikki amalli va uch amalli murakkab zihoflar deb ajratish ma’qulroq emasmi?

Modomiki, ilk manbalardagi qarashlar isloh qilinar ekan, ularni bugungi filologiya ilmlariga moslashtirish lozimdek tuyuladi. Chunonchi, xabn, tayy, qabz va kaff zihoflari ruknning turli o‘rinlarida bitta sokin harfni isqot qilishni nazarda tutadi. Vaqf zihofi esa harakatli harfni (vatadi mafruqning ikkinchi harfi) sokinga aylantirishni ifodalaydi. Bularning har biri bitta amal – o‘zgarish sanaladi. Qasr va qat’ zihoflari esa bir vaqtning o‘zida ikkita o‘zgarishni, ya’ni sokin harfni (sabab va vatadda) olib tashlab, undan oldingi harakatli harfni sokinga aylantirishni nazarda tutadi. Binobarin, ular amallar miqdoriga ko‘ra murakkab sanalishi mumkin. Biroq bu o‘zgarishlarning har biri

ayni shu o'rinda alohida zihoflarni hosil qilmaganligi uchun "qasr" va "qat" mumtoz aruzshunoslikda "mufrad zihoflar" qatorida sanalgan. Binobarin, zihoflarni bir amalli, ikki amalli, uch amalli tarzda tasnif qilish qulayroq bo'lsa kerak, nazarimizda.

"Bahrlar va ulardan hosil bo'luvchi vaznlar qiyosi"ga bag'ishlangan dissertatsiyaning uchinchi bobida hamda "Aruz doiralariga oid qarashlar va ruboiy vaznlarining qiyosiy tahlili" deb atalgan to'rtinchi bobda ham aruz nazariyasi asoslari hisoblangan mazkur tushunchalarning manbalararo izchil qiyosiy tadqiqi va tahlilini kuzatish mumkin.

Ma'lumki, aruz terminologiyasida ayni bir hodisani turlicha nomlash holatlari ham mavjud. Jumladan, mafo'iyun asl ruknidan bitta cho'ziq hijo (sababi xafif)ning, ya'ni fa' ruknining qolishi hodisasi uchta manbada uch xil izohlanadi. Xususan **"Funun ul-balog'a"**da:

"Xazz va hazfkim, "mafo'iyun"ni xazz qilsoq, "iyun" qolur va hazf qilsoq, "iy" qolur. Aning evazi "fa'"ni qo'yduk" (Axazzi mahzuf).

"Muxtasar" ("Aruz risolasi")da:

"fa'" (axrami majbub). ("Muxtasar". 23-, 55-betlar).

"Mezon ul-avzon"da:

"Batar" – "jabb" va "xarm" ijmoidur, mafo'iyunda bas fo qolg'ay, fa' aning o'rnig'a qo'yarlar.

Demak, ruboiy vaznlarining to'rtinchi ruknlarida qatnashuvchi mazkur hodisa Navoiyning fikri bo'yicha ham zihof (batar), ham furu' (abtar), Bobur va Ahmad Taroziy ma'lumotlariga ko'ra esa, faqat furu' (axrami majbub yoxud axazzi mahzuf). Shunday ekan, ruboiy vaznini qanday nomlash kerak degan savol tug'iladi. Avtoreferat matnidan ma'lum bo'ladiki, tadqiqotchi bu masalada Hazrat Navoiy fikrlariga tayangan. Biroq shu kabi holatlarga munosabat bildirilsa, tadqiqotning ilmiy qimmati yana-da oshgan bo'lar edi.

Umuman olganda, dissertatsiya avtoreferatining matni, unda ifodalangan fikr-mulohaza va tahlillar, himoyaga qo'yilgan umumlashma xulosalar izchilligi, ilmiy asoslanganligi, ishonchliligi bilan e'tiborga molik.

Avtoreferat bilan tinishish asnosida paydo bo'lgan ayrim mulohazalarni bildirishni joiz deb topdik:

1. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, "Risolai aruz"da ham, "Mezon ul-avzon"da ham faqat 5 ta asliy ruknlarga mansub zihoflar ta'rifi beriladi, ikkala muallif ham arab aruziga xos bo'lgan ruknlarga to'xtalmaydi (20-bet). Vaholanki, Boburning asarida arab she'riyatiga xos bo'lgan ruknlar (fo'ilun, mafo'ilatun, mutafo'ilun)ning zihoflari ham qayd etilgan. Biroq ular alohida ruknlar tahlilida emas, umumiy nazariy qismda berilgan. Jumladan:

"Jamm aql bila xarmning ijmoidur, nechukkim **mafo'ilatun** fo'ilun bo'lur, muni ajamm derlar". Yoxud "Aqs naqs bila xarmning ijmoidur, nechukkim **mafo'ilatun** fo'altu bo'lur, maf'uvluni aning yeriga qo'yarlar, mug'ayyar ruknni a'qas derlar" (21-bet) va hokazo.

2. Dissertatsiya avtoreferatining 24-betidagi (Bobur) "...ushbu baytni aruz tizimidagi **barcha bahrlar(?)**ga moslab o'qish mumkinligi haqida so'z yuritadi" jumlasini e'tiroz tug'diradi. Zero barcha bahrlarda o'qish mumkin bo'lgan she'r yoxud bayt mavjud emas. Bobur bu o'rinda "Har kimning istilohdin vuqufi bo'lsa bilgaykim **necha vaznda** o'qilur", deb yozadi hamda shu baytni hazaj, ramal, rajaz, muzore' va mujtass bahrlariga oid yigirmadan ortiq vaznga misol tariqasida keltiradi.

3. Aruz vaznini kvalitatif vaznlar, ya'ni urg'uli vaznlar qatoriga qo'shish (mutalavvin san'atiga tayangan holda) masalasi ham bizda shubha uyg'otdi. Zero "urg'u" mohiyatan til birligidagi qismlardan birining boshqalariga ko'ra kuchliroq talaffuz etilishini nazarda tutadi. Aruzda esa rukndagi cho'ziq hijolar miqdori birdan ortiq bo'lishi mumkin.

Keltirilgan fikr-mulohazalar va juz'iy e'tirozlardan qat'i nazar ushbu tadqiqot bugungi adabiyotshunoslik, she'rshunoslik ilmi taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsata oladigan, birlamchi manbalar asosida olib borilgan fundamental izlanishlar mahsulidir. Uning muallifi filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga munosib, deb o'ylaymiz hamda uning natijalari kengaytirilgan formatda ilmiy jamoatchilikning katta auditoriyasiga taqdim etilishini intiqlik bilan kutamiz.

SHAMS QAYS ROZIY

Sharq she'rshunosligida muhim o'rin tutgan Shamsuddin Muhammad ibni Qays Roziy Eronning Ray shahrida tug'ilgan. U ilm izlab Movarounnahr va Xurosonning bir qator shaharlarida, jumladan, Xorazmda yashagan, 1205-yilda Buxoroga kelgan. "Al-Mu'jam"ni nashrga tayyorlovchi olim Urbatullo Toirovning fikricha, Buxoroga kelgan davrida Qays Roziyning yoshi 20-30 atrofida bo'lgan, binobarin, XII asrning 80 yillarida tug'ilgan deb taxmin qilish mumkin.⁵² Muhammad Xorazmshoh 1207-yili Buxoroni zabt etganida Shams Qaysni saltanat poytaxti Xorazmga taklif qilgan va 1207-1219-yillarda u Xorazmda shoh huzurida yashagan. Keyinchalik, mug'ullar istilosi ta'sirida 1219-1226-yillari Iroqqa hijrat qilgan. So'ngra Eronga kelib hukmdor Atobek Sa'd Zangiy xizmatida bo'lgan. Shams Qays donishmand va fozil inson bo'lganligi bois shohning yaqin kishisiga aylanadi. Sa'd Zangiy vafotidan keyin (1231) o'g'li Abubakr ibn Sa'd ham olimga zo'r ehtirom ko'rsatgani ma'lum.

Qays Roziy 1233-yilda "Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam" ("Ajam she'rlari andozalari lug'ati") asarini, keyinroq unga ilova tarzda "Tibyon ul-lug'ata-t-turki alo lison ul-ang'ali" ("Turk tilining ang'ali tilidagi mufasssal bayoni"), "Al-uyub fi muqaffiy ash'oru-l-arab" ("Arab qofiyasining ayblari") risolalarini yaratgan. Olimning barcha asarlari arab tilida bo'lgani uchun u Fors (Eron)ga kelgach, zamondoshlarining iltimosi bilan mashhur asari "Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam"ni qo'shimchalar bilan fors tiliga o'g'irgan.

Qays Roziy mazkur asarda she'riy ilmlar uchligi – aruz, qofiya va badiiy san'atlar haqida bahslashib, she'ring mezonini va uning vazifalari, qofiya va uning turlari, badiiy san'atlar va

⁵². Шамси Қайси Розий. Ал-мўъҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп Урбатулло Тоиров. - Душанбе: Адиб, 1991. саҳ. 3. Ushbu manbadan olingan matnlarning sahifasi qavs ichida ko'rsatiladi.

ularning tuslanishi, xillari haqida chuqur ilmiy-nazariy mulohazalar yuritgan. Mazkur asar muqaddima, ikki qism va xulosadan iborat. Asarning aruz ilmiga bag'ishlagan qismini quyidagi 4 bobga ajratgan:

1. Aruz istilohining ma'nosi va ruknlar sharhi hamda ushbu fanga daxldor bo'lgan ilm ahli orasida amalda bo'lgan nomlar va laqablar haqida avvalgi bob.

2. Aruz ruknlari tarkibidan hosil bo'ladigan ritmik bo'laklar va vaznlar zikrida ikkinchi bob.

3. Ritmik bo'laklardagi o'zgarishlardan hosil bo'luvchi furu'larning afo'iyli haqida uchinchi bob.

4. Qadimiy va yangi bahrlar zikri, doiralar naqshi, baytlarning taqte'i va bahr qismlarining bir-biridan farqlanishi to'g'risida to'rtinchi bob.

“Al-mu'jam”da muallif fors-tojik aruzining arab aruzidan farqli jihatlarini tadqiq va tahlil etadi. Jumladan, Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan beshta doiralarning ba'zilar fors-tojik she'riyatiga xos bo'lmaganligi uchun, ularni qisqartiradi, xususan, tavil, madid, komil va vofir bahrlaridan tuzilgan doiralarni fors-tojik aruzidan istisno qiladi. Uning fikricha, fors-tojik she'riyatini muayyan sistemaga solish uchun to'rtta aruz doirasi yetarlidir:

“Va chun bad-in muqaddimot bar ba'ze az tasarrufoti fosidi in jamoat dar taqriri (bayoni) buhur va sabti davoir vuquf aftod va tafsili xabtu (ko'rko'rona) g'alati eshon dar in fann ma'lum shud, savob on ast, ki dar in abvob ba taqsimoti botilu tatviloti (durudarozi) behosili eshon iltifot nanamoem va jumla buhuri ash'ori ajamro dar chahor doira nihem” [80]. (Bahrlar va doiralar zikrida oldingilarning ba'zi bir me'yor jihatdan buzilgan fikrlariga guvoh bo'lib, bu fan (aruz)da ularning xato va ko'rko'rona tavsiflari ma'lum bo'lganligi uchun, bu bobda ularning foydasiz uzundan-uzoq tasniflariga iltifot qilmaslik va barcha ajam she'riyatining bahrlarini to'rt doiraga joylashtirishni savob (to'g'ri) deb bildik).

Taniqli aruzshunos Bahrom Sirus “Aruzi tojiki” kitobida arab va ajam aruzining munosabati haqida fikr yuritib, shunday yozadi: “Mazkur davr fors-tojik olim va shoirlari arab istilosidan oldingi she’riyat qonunlari saqlanib qolmaganligi sabab o‘z tillarida she’r yozish uchun biror bir poetik qonuniyatlar tizimiga ega emasdilar. Shu sababdan ular istasa-istamasa o‘sha davr yuqori tabaqalar vakillari adabiyotida amalda bo‘lgan, marsum (rasmiylashgan) va matbu‘ (ta’bga yaqin) bo‘lgan arab aruzini yangidan, o‘z tillarining fonetik xususiyatlariga muvofiqlashtirib qayta ishlab chiqishga majbur edilar. Ular arab aruziga ko‘p o‘zgartirishlar kiritib, hozirgi she’riyatimizga mos aruzni vujudga keltirdilarki, uni bu holatda arab aruzi emas, balki fors-tojik aruzi deb nomlash to‘g‘riroq bo‘ladi”.⁵³

Abdurauf Fitrat Bahrom Sirusdan 30 yillar oldin Shams Qays Roziy va uning aruzshunoslik maktabi fors-tojik she’riyatida o‘ziga xos mustaqil aruz metrikasini joriy etganligini ta’kidlaydi: “Eronlilar arablardan nima olgan bo‘lsa, aynan olmadi, o‘zgartirib, unga o‘z xususiyatlarini taqib oldi yoki olib taqdi...arab aruzining nisbatan umumiy qoidalarini, nazariy tomonlarini qabul qilishiga qaramasdan forsi(y) she’r vaznlarining muhim xususiyatlarini ham unga singdira boshladi. Shunday qilib, ayrim bir forsi(y) aruz maydonga qo‘yuldi”.⁵⁴

Abdurauf Fitrat fors-tojik aruzini arab aruzidan farqli ba’zi jihatlarini Shams Qaysning “Al-mujam” asariga tayangan holda ko‘rsatib o‘tadi va bu farqlar asosida Shams Qays birinchilardan bo‘lib “ajam (fors-tojik) aruzi” atamasini ajratib adabiyotshunoslikda joriy etganini etirof etadi va turkiy adabiyotda aynan mana shu eroniy (fors)lar aruzi qabul qilinganini eslatib o‘tadi: “O‘rta Osiyo turkiy adabiyoti uchun qabul etilgan aruz mana shu eron adabiyotida ishlangan va

⁵³ Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷик. – Душанбе, 1963. Саҳ-16-17. (Matn o‘zbek tiliga o‘girildi).

⁵⁴ Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев). –Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 25-26 бетлар.

Shams Qays kabi aruzchilar tomonidan “aruzi forsiy atalgan aruzdir” [27].

Qays Roziy Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan “Mushtabiha” doirasining o‘rniga fors-tojik bahrlaridan iborat bo‘lgan ikki doira – “Muxtalifa” va “Muntazia”ni yaratadi va o‘zi ta’kidlagan 4 doiraga 14 bahrni joylashtiradi. Doiralarda bahrlar tasnifi shunday keltirilgan: Muxtalifa doirasi – munsareh, muzore’, muqtazab, mujtass; Mo‘talifa doirasi – hazaj, rajaz va ramal; Muttafiqa doirasi – mutaqorib va mutadorik; Muntazi’a doirasi – sare’, g‘arib, qarib, xafif, mushokil.

Qays Roziy ajam aruzida 35 zihofning mavjudligini, ulardan 22 tasi arab aruziga xos bo‘lib, ajam she’riyati ham qo‘llanishi, 13 tasi esa ajam aruziga xos ekanligini qayd etadi. Olim zihoflarning vujudga kelish usullarini izohlagan. Shuningdek, u “Al-mu’jam”dan oldingi kitoblarga kiritilmagan 16 zihofni alohida faslda sharhlaydi: “Va yana bir necha ism (atama) borkim, oldingi faslda ularning zikri va sharhi keltirilmagan edi, bu erda sharhini keltiraylik. Ular o‘n oltidir: xazm, muoqabat, sadr, ajz, turfon, bariy, muroqabat, solim, saheh, tom, mavfur, vofiy, mo‘tadil, muarro, majzu’, mashtur va manhuk” [60].

Qays Roziy ruboiy janrining kelib chiqish ta’rixi va vaznlari haqida ma’lumot bergan: “Va yake az mutaqaddimoni shu’aroi ajam ba pindoram Ro’dakiy az nav’i axramu axrabi bahr (Hazaj) vazne taxrij kardast, ki onro vazni ruboiy xonand” [95]. (Qadimgi ajam shoirlaridan biri, fikrimcha, Ro’dakiy hazaj bahrining axram va axrab tarmoqlaridan bir vaznni yaratganki, uni ruboiy vazni deb ataydilar).

Olimning fikricha, ikki shajara: axrab va axramdagi 24 xil vazn ruboiy vaznlariga xosdir. Qays Roziy ruboiy vaznlarini Xalil ibn Ahmaddan keyin paydo bo‘lgan vaznlarning ichidan xushnavosi, ko‘ngilga yaqinrog‘i deb hisoblaydi: “Darhaqiqat, Xalildan keyin yaratilgan yangi o‘lchov va vaznlar orasida hech

biri bu kabi (ruboiy vaznlari kabi) ko'ngilga yaqin va tab'ga xush yoquvchi emas. Va shunga ko'ra, musiqa san'ati arboblari bu vaznda latofatli ohanglar yaratganlar" [97]. Asarda muallif ruboiy vazni va uning shajaralarini chizmalarda ko'rsatib, har bir vaznni o'zining va boshqa mumtoz shoirlarning ijodi namunalari orqali ko'rsatib o'tadi.

Qays Roziy she'r yozishga azm etgan va shoirlik da'vosiga bel bog'lagan kishi dastavval muxtasar aruz va qofiya ilmlarini mutolaa qilishi, qadimiy va yangi vaznlardan voqif bo'lishi, vaznlarning yoqimlisini yoqimsizidan farqlay olishi, mumkin va mumkin bo'lmagan zihoflarni bilishi hamda sahih (ishonchli, kamchiliksiz) baytni nuqsonlisidan ajrata olishi lozim [354].

**Ruboiy vaznlari.
Axrab shajarasi**

	1 – rukn	2- rukn	3 – rukn	4 – rukn
1	Maf’uvlu	mafo’ilun	mafo’iylun	fa’
	– – v	v – v –	v – – –	–
	Axrab	Maqbuz	Solim	Axrami majbub
2	Maf’uvlu	mafo’ilun	mafo’iylun	fo’
	– – v	v – v –	v – – –	~
	Axrab	Maqbuz	Solim	Azall
3	Maf’uvlu	mafo’ilun	mafo’iylu	fa’ul
	– – v	v – v –	v – – v	v –
	Axrab	Maqbuz	Makfuf	Majbub
4	Maf’uvlu	mafo’ilun	mafo’iylu	fa’uvl
	– – v	v – v –	v – – v	v ~
	Axrab	Maqbuz	Makfuf	Axtaml
5	Maf’uvlu	mafo’iylun	maf’uvlun	fa’
	– – v	v – – –	– – –	–
	Axrab	Solim	Axram	Axrami majbub
6	Maf’uvlu	mafo’iylun	maf’uvlun	fo’
	– – v	v – – –	– – –	~
	Axrab	Solim	Axram	Azall
7	Maf’uvlu	mafo’iylun	maf’uvlu	fa’ul
	– – v	v – – –	– – v	v –
	Axrab	Solim	Axrab	Majbub
8	Maf’uvlu	mafo’iylun	maf’uvlu	fa’uvl
	– – v	v – – –	– – v	v ~
	Axrab	Solim	Axrab	Axtam
9	Maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylun	fa’
	– – v	v – – v	v – – –	–
	Axrab	Makfuf	Solim	Axrami majbub
10	Maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylun	fo’
	– – v	v – – v	v – – –	~
	Axrab	Makfuf	Solim	Azall
11	Maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylu	fa’ul
	– – v	v – – v	v – – v	v –
	Axrab	Makfuf	Makfuf	Majbub
12	Maf’uvlu	mafo’iylu	mafo’iylu	fa’uvl
	– – v	v – – v	v – – v	v ~
	Axrab	Makfuf	Makfuf	Axtam

Axram shajarasi

	1 – rukn	2- rukn	3 – rukn	4 - rukn
1	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Faʼ
	— — —	— — —	— — —	—
	Axram	Axram	Axram	Axrami majbub
2	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Foʼ
	— — —	— — —	— — —	~
	Axram	Axram	Axram	Azall
3	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Faʼul
	— — —	— — —	— — v	v —
	Axram	Axram	Axrab	Majbub
4	Mafʼuvlun	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Faʼuvl
	— — —	— — —	— — v	v ~
	Axram	Axram	Axrab	Axtam
5	Mafʼuvlun	Foʼilun	Mafoʼiylun	Faʼ
	— — —	— v —	v — — —	—
	Axram	Ashtar	Solim	Axrami majbub
6	Mafʼuvlun	Foʼilun	Mafoʼiylun	Foʼ
	— — —	— v —	v — — —	~
	Axram	Ashtar	Solim	Azall
7	Mafʼuvlun	Foʼilun	Mafoʼiylu	Faʼul
	— — —	— v —	v — — v	v —
	Axram	Ashtar	Makfuf	Majbub
8	Mafʼuvlun	Foʼilun	Mafoʼiylu	Faʼuvl
	— — —	— v —	v — — v	v ~
	Axram	Ashtar	Makfuf	Axtam
9	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Mafoʼiylun	Faʼ
	— — —	— — v	v — — —	—
	Axram	Axrab	Solim	Axrami majbub
10	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Mafoʼiylun	Foʼ
	— — —	— — v	V — — —	~
	Axram	Axrab	Solim	Azall
11	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Mafoʼiylu	Faʼul
	— — —	— — v	v — — v	v —
	Axram	Axrab	Makfuf	Majbub
12	Mafʼuvlun	Mafʼuvlu	Mafoʼiylu	Faʼuvl
	— — —	— — v	v — — v	v ~
	Axram	Axrab	Makfuf	Axtam

ARUZ ILMIGA OID MANBALAR

I. Ilk manbalar

1. Xalil ibn Ahmad “Kitob ul-ayn”.
2. Mahmud Zamaxshariy “Al-qistos”.
3. Abu Jaysh Andalusiy “Aruzi Andalusiy”.
4. Abu Zikriyo Xatib Tabriziy “Al-kafi fil aruz val qavofiy”.
5. Rashiddin Vatvot “Hadoyiq us-sehr”.
6. Ibn Hojibning “Ilm ul-aruz”.
7. Shams Qays Roziy “Al-mu’jam fi maoyiri ash’oril ajam”.
8. Sirojiddin Sakkokiy “Miftoh ul-ulum” (vaf. 1228 y). Atoulloh Husayniy ko‘pincha shu manbaga murojaat etgan.
9. Nasiruddin Tusiy “Me’yor ul-ash’or”.
10. Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balog‘a”.
11. Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon”.
12. Zahiriddin Muhammad Bobur “Muxtasar” (“Aruz risolasi”).
13. Abdurahmon Jomiy “Risolai aruz”.
14. Atoulloh Husayniy “Badoyi’ us-sanoyi”.
15. Sayfiy Buxoriy “Aruzi Sayfiy”.

II. Bosma manbalar

II.1.Xorijiy manbalar

1. Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.
2. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964.
3. Курбатов Х.Р. Метрика “аруз” в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973.
4. Жирмунский В. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975.
5. Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979.
6. Чәфәр Ә. Әрузун нәзәри әсәслары вә Азәрбајчан әрузу. – Бақы: Елм, 1977.
7. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989.

8. Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991.
9. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи ачам. – Душанбе: Маориф, 1991.
10. Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997.
11. Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997.
12. Солиҳов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005.
13. Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2016.

II.2. O‘zbek adabiyotshunosligi manbalari

1. Саъдий А. Амалий ва назарий адабиёт дарслари. – Т., 1925.
2. Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
3. Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
4. Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947.
5. Мирзаев С. Навоий арузи. Номз. ... дисс. – Т., 1948.
6. Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970.
7. Рустамов А. Аруз ҳақида сухбатлар. – Т.: Фан, 1972.
8. Талабов Э. Араб арузи. – Т.: ТошДУ, 1977.
9. Талабов Э. Араб шеърятда аруз тизими. Филол.фан.докт. ... дисс. автореф. – Т., 2004.
10. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 42.
11. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981.
12. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985.
13. Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи”. Филол.фан.номз. ... дисс. – Т., 1972.
14. Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981.

15. Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
16. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982.
17. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.
18. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
19. Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002.
20. Болтабоев Ҳ. “Рисолаи аруз” ва аруз ҳақида / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004.
21. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
22. Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
23. Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010.
24. Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012.
25. Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2016.
26. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Т., 2015.

**Fan bo'yicha nazariy ma'lumotlar va amaliy ko'nikmalarni
mustahkamlash uchun
TEST SAVOLLARI**

I. Aruzshunoslik, juzvlar, ruknlar

1. Aruz she'riy tizimining asoschisini aniqlang.

A. Xalil ibn Ahmad.	B. Qutayba ibn Muslim.
S. Qays Roziy	D. Alisher Navoiy

2. Turkiy tilda aruz nazariyasiga oid yaratilgan dastlabki manba:

A. "Me'yor ul-ash'or".	B. "Funun ul-balog'a"
S. "Mezon ul-avzon"	D. "Muxtasar".

3. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida nechta bahr tahlil etilgan?

A. 16 ta.	B. 18 ta.	S. 19 ta	D. 21 ta.

4. Boburning aruz nazariyasiga olib kirgan yangi bahrlarini belgilang:

A. Qarib va basit.	B. Ariz va amiq.
S. Munsareh va muzore'.	D. Mujtass va muqtazab.

5. Boburning "Muxtasar" asarini nashrga tayyorlagan olimni belgilang:

A. U.Toychiyev.	B. S.Mitallibov.
S. A.Hojiahmedov.	D. S.Hasanov.

6. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari 20 tomlik MATning nechanchi tomida joylashgan?

A. 14-tomda.	B. 15-tomda.	S. 16-tomda.	D. 17-tomda.

7. "O'zbek aruzi lug'ati" kitobining muallifini belgilang:

A. U.Toychiyev.	B. S.Mitallibov.
S. A.Hojiahmedov.	D. S.Hasanov.

8. Aruz vaznida eng kichik juzv qanday nomlanadi?

A. Sabab.	B. Vatad.	S. Fosila.	D. Hijo

9. Aruz vaznida eng katta juzv qanday nomlanadi?

A. Sabab.	B. Vatad.	S. Fosila.	D. Hijo

10. Aruz vaznida necha xil juzv mavjud?

A.2 xil. B.3 xil. S. 4 xil. D. 5 xil

11. Fo'ilotun asl rukninig tarkibini belgilang:

A.Sababi xafif+vatadi majmu
B.Vatadi majmu+sababi xafif+sababi xafif
S.Vatadi majmu+sababi xafif
D.Sababi xafif+vatadi majmu+sababi xafif

12. Mafo'iylun asl rukninig tarkibini belgilang:

A.Sababi xafif+vatadi majmu
B.Vatadi majmu+sababi xafif+sababi xafif
S.Vatadi majmu' + sababi xafif
D.Sababi xafif+vatadi majmu+sababi xafif

13. Bayt so'zining lug'aviy ma'nosini toping

A. Ustun. B. Uy. S.Qo'sh misra. D.Qism.

14. Rukn so'zining lug'aviy ma'nosini toping

A. Ustun. B. Uy. S.Qo'sh misra. D.Qism.

15. Juzv so'zining lug'aviy ma'nosini toping

A. Ustun. B. Uy. S.Qo'sh misra. D.Qism.

16. Ruknning o'lchovini ifodalovchi ma'nosiz so'zlar aruz ilmida nima deb nomlanadi?

A.Paradigma. B.Afo'iyl va tafo'iylar. S.Juzvlar. D.Taqte'.

17. Hijolarning sifatini ifodalovchi shartli belgilar aruz ilmida nima deb nomlanadi?

A.Paradigma. B.Afo'iyl va tafo'iylar. S.Juzvlar. D.Taqte'.

18. Asl ruknlarni belgilang:

A.Fa'uvlun, mustaf'ilun, mufta'ilun. B.Fo'ilun, Foilotun, Maf'uvlotu.
S.Mafo'iylun, Maf'uvlu, Fo'ilun. D.Barchasi asl ruknlar.

19. Asl ruknlarni belgilang:

A.Fo'ilun, mustaf'ilun, mufta'ilun.

- B. Fa'uvlun, Foilotun, Mutafo'ilun.
- S. Mafo'iylun, Fa'ilun, Fo'ilun.
- D. Barchasi asl ruknlar.

20. Asl ruknlarni belgilang:

- A. Fa'uvlun, mustaf'ilun, mafo'ilatun.
- B. Fo'ilun, Foilotun, Mufta'ilun.
- S. Mafo'iylun, Maf'uvlun, Fo'ilun.
- D. To'g'ri javob yo'q.

II. Zihof va furu'lar, taqte'

1. Asl ruknlarning o'zgarish usullari aruz ilmida qanday nomlanadi:

- A. Solim.
- B. Zihof.
- S. Furu'.
- D. Afo'iyl.

2. Furu' nima?

- A. Asl ruknlarning o'zgarish usullari.
- B. Asl ruknlarning o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar.
- S. Ruknlarning paradigmasi.
- D. Ruknlarning to'liq shakli.

3. "Solim" atamasini sharhlang:

- A. Asl ruknlarning o'zgarish usullari.
- B. Asl ruknlarning o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar.
- S. Ruknlarning paradigmasi.
- D. Ruknlarning to'liq shakli.

4. "Fa'ilotun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:

- A. V – – –
- B. V V – –
- S. – V – –
- D. V V V –

5. "Maf'uvlotu" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:

- A. – V – –
- B. V – – V
- S. – – – V
- D. – V – V

6. "Mufta'ilun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:

- A. – V – –
- B. – V V –

S. V V – –

D. – – V –

7. “Fo’ilotu” rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:

A. V – – –

B. – V – –

S. V V – –

D. – V – V

8. “Mafo’ilun” rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:

A. V – – –

B. V – V –

S. – V – –

D. V V – –

9. Baytdagi ruknlar soniga ko‘ra farqlanuvcha aruz atamalarini belgilang:

A. Mahzuf va maqsur.

B. Hazaj yoki Ramal

S. Musaddas yoki muxammas.

D. Musaddas yoki musamman.

10. Quyidagi atamalardan qaysilari vazn nomida ishtirok etishi mumkin:

1. Musallas 2. Murabba. 3. Muxammas. 4. Musaddas. 5. Musamman.

A. 3, 4, 5.

B. 1, 2, 4.

S. 2, 4, 5.

D. 3, 4, 5.

11. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo‘llangan?

G‘arq etar bahri fano g‘am zavraqin, ey piri dayr,

Ilkiga chunkim Navoiy boda kishtisin olur.

A. Sadr.

B. Ibtido.

S. Aruz.

D. Hashv

12. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo‘llangan?

Ishq o‘tida Lutfiy yuzi oltunni yashurdi,

Ey siymbarim, xoh inon, xoh inonma.

A. Sadr.

B. Ibtido.

S. Aruz.

D. Hashv

13. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo‘llangan?

Ey Navoiy boda birla xurram et ko‘nglung uyin

Ne uchunkim, boda kirgan uyga qayg‘u kelmadi.

A. Sadr.

B. Ibtido.

S. Ajuz.

D. Hashv

14. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo‘llangan?

Tilar el mansabioliy va lekin,

Atoyi sarvi ozodingg‘a banda.

A. Sadr.

B. Ibtido.

S. Ajuz.

D. Hashv

15. Ushbu baytda qaytarish usuli qaysi ruknlarda yuz berganligini aniqlang:

*Zihi husnungning o‘n sakkiz mingidin bir kelib olam,
Bu olam ichra bir uylik qulung Havvo bila Odam.*

A. Sadr, Ibtido.

B. Aruz, Ibtido.

S. Aruz, Ajuz.

D. Hashv, Ibtido

16. Ushbu baytda qaytarish usuli qaysi ruknlarda yuz berganligini aniqlang:

*O‘n sakiz ming olam oshubi agar boshindadur,
Ne ajabkim sarvinozim o‘n sakiz yoshindadur.*

A. Sadr, Ibtido.

B. Aruz, Ibtido.

S. Aruz, Ajuz.

D. Sadr, Hashv,

17 Baytni ritmik bo‘laklar – ruknlarga ajratish aruz ilmida nima deb nomlanadi?

A. Paradigma. B. Afo‘iyl va tafo‘iylar. S. Juzvlar. D. Taqte’.

18. Bayt to‘g‘ri taqte’ qilingan qatorni toping:

A. Ko‘rgali hus / ningni zoru / mubtalo bo‘l / dum sango,
Ne balolig‘ / kun edikim / oshno bo‘l / dum sango.

B. Ko‘rgali / husningni / zoru mub / talo bo‘l / dum sango,
Ne balo / lig‘ kun e / dikim osh / no bo‘ldum / sango.

S. Ko‘rgali hus / ningni zoru / mubtalo bo‘l / dum sango,
Ne balolig‘ / kun edikim / oshno bo‘ldum / sango.

D. Ko‘rgali / husningni zo / ru mubtalo / bo‘l dum sango,
Ne balo / lig‘ kun edi / kim oshno / bo‘ldum sango.

19. Baytning boshi yoki o‘rtasida kelgan o‘ta choziq hijo qanday tahlil etiladi?

A. O‘ta choziq belgisi (~) bilan belgilanadi.

B. Cho‘ziq va qisqa (– V) hijoga ajratiladi.

S. Oxirgi harfi keyingi hijoga ko‘chirilib choziq belgisi (–) bilan belgilanadi.

D. O‘rni bilan B yoki S.

20. Choziq hijoni qisqa hijoga aylantirish mumkinmi?

A. Mumkin emas.

- B. Mumkin, agar keyingi hijo unli tovush bilan boshlangan bo'lsa.
 S. Mumkin, agar keyingi hijo unli tovush bilan boshlangan bo'lsa.
 D. Har qanday holatda ham mumkin.

III. Bahrlar

1. “Bahr” so‘zining lug‘aviy ma’nosini aniqlang:

- A. Vaznlar to‘plami. B. Dengiz. S. Bahra. D. O‘lchov

2. Mustaf’ilun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo‘ladi?

- A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutaqorib.

3. Mafo’iylun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo‘ladi?

- A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutaqorib.

4. Fo’ilotun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo‘ladi?

- A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutaqorib.

5. Fa’uvlun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo‘ladi?

- A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutaqorib.

6. Sodda bahrlarni belgilang:

- A. Hazaj, Ramal, Sari’ B. Rajaz, Mutaqorib, Ramal,
 S. Mujtass, Munsareh, muzore’. D Ramal, Mujtass, Hazaj,

7. Murakkab bahrlarni belgilang:

- A. Hazaj, Ramal, Sari’ B. Rajaz, Mutaqorib, Ramal,
 S. Mujtass, Munsareh, muzore’. D Ramal, Mujtass, Hazaj,

8. “Fa’uvlun” rukni:

- A. Mutaqorib bahrining solim shakli.
 B. Hazaj bahrining mahzuf shakli
 S. Hazaj bahrining maqsur shakli.
 D. A va B javoblar to‘g‘ri.

9. “Fo’ilon” rukni:

- A. Mutadorik bahrining solim shakli.
 B. Ramal bahrining mahzuf shakli
 S. Ramal bahrining maqsur shakli.

D. A va B javoblar to'g'ri.

10. Qaysi hukm to'g'ri:

1. *Myayyan asar ikki yoki undan ortiq bahrda yozilishi mumkin.*
2. *Myayyan asar bir bahr doirasida ikki yoki undan ortiq vaznda yozilishi mumkin.*
3. *Aruz tizimida she'rning barcha misralari doimo bir xil vaznda bo'ladi.*

A. 1, 2, 3. B. 1, 2,. S. Faqat 3. D. Faqat 2.

11. Qaysi hukm noto'g'ri:

1. *Myayyan asar ikki yoki undan ortiq bahrda yozilishi mumkin.*
2. *Myayyan asar bir bahr doirasida ikki yoki undan ortiq vaznda yozilishi mumkin.*
3. *Aruz tizimida she'rning barcha misralari doimo bir xil vaznda bo'ladi.*

A. 1, 2, 3. B. 1, 3. S. Faqat 3. D. Faqat 1.

12. Mutaqorib bahrida yozilgan baytni aniqlang:

- A. Sango ul turrayi hindu,
Mango solmish qaro qayg'u.
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos,
Yozsa yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayr-u haramda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.

13. Hazaj bahrida yozilgan baytni aniqlang:

- A. Sango ul turrayi hindu,
Mango solmish qaro qayg'u.
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos,
Yozsa yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayr-u haramda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.

14. Ramal bahrida yozilgan baytni aniqlang:

- A. Sango ul turrayi hindu,
Mango solmish qaro qayg'u.
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos,
Yozsa yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayr-u haramda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.

15. Rajaz bahrida yozilgan baytni aniqlang:

- A. Sango ul turrayi hindu,
Mango solmish qaro qayg'u
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yozsa yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayru haramda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.

16. Ushbu vazn afo'iylari qaysi bahrga tegishli ekanligini aniqlang:

Maf'uvlu mafo'ilun fa'uvlun

Maf'uvlu mafo'ilun fa'uvlun

- A. Hazaj bahri.
- B. Ramal bahri.
- S. Rajaz bahri.
- D. Mutaqorib bahri.

17. Ushbu vazn afo'illari qaysi bahrga tegishli ekanligini aniqlang:

Fa'ilotun fa'ilotun fa'ilun

Fa'ilotun fa'ilotun fa'ilun

- A. Hazaj bahri.
- B. Ramal bahri.
- S. Rajaz bahri.
- D. Mutaqorib bahri.

18. Maf'uvlotu asl rukni qaysi bahrlarni hosil qilishda ishtirok etadi?

- A. Alohida bahr hosil qiladi.
- B. Ishtirok etmaydi
- S. Munsareh, Muqtazab, Sari' bahrlari
- D. Mujtass, Sari', Xafif bahrlari

19. Asl ruknlardan nechitasi alohida bahrlar hosil qilishda ishtirok etadi?

- A. Barchasi. B. 5 tasi. S. 6 tasi. D. 7 tasi

20. Ushbu vaznning afo'iyli to'g'ri berilgan qatorni toping:

Hazaji musammani sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf

- A. Mafo'uvlu mafo'iylu mafo'iylu fa'uvlun
B. Mafo'uvlu mafo'iylu mafo'iylu mafo'iyl
S. Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun fa'uvlun
D. Mafo'uvlu mafo'ilun mafo'iylu fa'uvlun

IV. Aruz va mumtoz she'riy janrlar

1. O'zbek mumtoz she'riyatida qaysi janrlarning maxsus vaznlari mavjud?

- A. G'azal, ruboiy, tuyuq. B. G'azal, ruboiy, mustazod.
S. Ruboiy, tuyuq, qit'a. D. Ruboiy, tuyuq, mustazod.

2. O'zbek mumtoz she'riyatida qaysi janrlarning maxsus vaznlari mavjud emas?

- A. G'azal, ruboiy, qit'a. B. G'azal, qit'a, musammatlar.
S. Fard, tuyuq, qit'a. D. Ruboiy, tuyuq, mustazod.

3. Ruboiy janri qaysi vaznda yoziladi?

- A. Hazaj bahrining istalgan vaznida
B. Hazaj bahrining axrab va axram ruknlari bilan boshlanuvchi istalgan vaznida
S. Hazaj bahrining axrab va axram ruknlari bilan boshlanuvchi 24 xil vaznida
D. Ruboiy janrining vazni chegaralanmagan.

4. O'zbek she'riyatida ruboiy janrining qaysi shajarasi ko'proq qo'llanadi?

- A. Axrab shajarasi B. Axram shajarasi
S. Ikkala shajara ham. D. To'g'ri javob yo'q.

5. Mustazod janri qaysi bahrda yoziladi?

- A. Hazaj. B. Ramal. S. Istalgan bahr. D. A va B.

6. Tuyuq janrining asosiy belgisi nima?

A. Vazn. B. Tajnisli qofiya. S. Mavzu. D. Misralar soni

7. Tuyuq janri qaysi vaznda yoziladi?

A. Ramali musaddasi mahzuf. B. Ramali musammani maqsur
S. Ramali musaddasi maqsur. D. A va S.

8. Quyidagi she'rning janrini belgilang:

*Qarilar xotiri nozuktur, ey tiftl,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gustox.
Unuttungmuki, atfol o'ynag'anda,
Sinar oz mayl ko'rgandin qurug' shox.*

A. Ruboiy. B. Qit'a. S. Tuyuq. D. Murabba'

9. Quyidagi she'rning janrini belgilang:

*No'sh aylar emish qadahni jonona to'la,
Soqiy, manga tut jomi harifona to'la,
Quy, gar xud erur sipehr paymona to'la,
Har nechaki, xoli etsam, et yona to'la.*

A. Ruboiy. B. Qit'a. S. Tuyuq. D. Murabba'

10. Quyidagi she'rning janrini belgilang:

*Ul pariy ishqida bu devonani,
Eyki istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadah ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gul xanda ko'r.*

A. Ruboiy. B. Qit'a. S. Tuyuq. D. Murabba'

11. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

*Kel, ey toleyi sa'du baxti baland,
Ki sizdin bo'lur odamiy arjumand.*

A. "Hayrat ul-abror". B. "Farhod va Shirin".
S. "Layli va Majnun" D. "Saddi Iskandariy"

12. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

*Ey ishq, ajiyb kimiyosen,
Bal oinayi jahonnamosen.*

A. "Hayrat ul-abror".
S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".
D. "Saddi Iskandariy"

13. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

*Ulki kishi o'lmagidin shod erur,
Go'rkan-u g'osil-u jallod erur.*

A. "Hayrat ul-abror".
S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".
D. "Saddi Iskandariy"

14. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

*Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o'ldi tilga maqol.*

A. "Hayrat ul-abror".
S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".
D. "Saddi Iskandariy"

15. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

*Kishi ishqida zor o'lmoq bu bo'lg'ay,
G'midin beqaror o'lmoq bu bo'lg'ay.*

A. "Hayrat ul-abror".
S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".
D. "Saddi Iskandariy"

16. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

*Rasul "Erni o'tqa yuzun atquchi,
Til ul", dedi, yig' til, yul o'ttin o'zung.*

A. "Muhabbatnoma".
S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".
D. "Hibat ul-haqoyiq"

17. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

*Nasr edi ul qissa dag'iy porsi,
Erdi anga jon ko'zi nazzorasi.*

A. "Muhabbatnoma".
S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".
D. "Hibat ul-haqoyiq"

18. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

*Niyozim bu turur sendin, nigoro,
Unutma bandani bahri xudoro.*

A. "Muhabbatnoma".
S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".
D. "Hibat ul-haqoyiq"

19. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

Jon qushi chun mantiqi roz aylagay,

Tengri hamdi birla og'oz aylagay.

A. "Muhabbatnoma".
S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".
D. "Hibat ul-haqoyiq"

20. "Xamsa" tarkibida qaysi bahrlar mavjud?

A. Hazaj, Mutaqorib, Sari'.
S. Hazaj, Ramal, Sari'.

B. Ramal, Xafif, Sari'.
D. Mutaqorib, Sari', Ramal.

GLOSSARIY
(izohlli lug‘at)

Abjad – I. Tarixiy sanalarni ifodalashning Sharq xalqlari orasidagi o‘ziga xos usuli. Unda sanalar raqamlar bilan emas, harflar yoki harflar ishtirokida hosil bo‘luvchi so‘z va jumalalar vositasida ifodalanadi. Abjad hisobida harflarning maxsus tartibi mavjud. 28 ta harf jami sakkizta so‘zda jamlanadi. Bular: *abjad, havvaz, huttiy, kalaman, sa’fas, qarashat, saxxaz, zazag’*. Raqamlar 1 dan 9 gacha, 10 dan 90 gacha, 100 dan 1000 gacha har bitta harfga biriktiriladi.

II. Abjad hisobida harflar tartibidagi dastlabki to‘rtta harfni (alif, be, jim va dol) ifodalovchi so‘z.

Afo’iyl va tafo’iylar – Aruzda so‘z va jumlalarining vaznini ifodalash uchun qo‘llanuvchi maxsus so‘zlar. A. lar “fa’ala” so‘zidan hosil qilinadi, lug‘aviy ma’noga ega emas.

Ajuz – q. Zarb.

Amiq – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Mafo’iylun* va *fa’uvlun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi.

Ariz – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Fo’ilun* va *fo’ilotun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi.

“Yana ikki bahrkim Ariz bila Amiqdur, tavil doirasidin hosil bo‘lur, ul g‘ayri mashhurdur”. (*“Muxtasar”*)

Aruz – I. She’riy vaznlar tizimi. VIII asrda arab filologi Xalil ibn Ahmad tomonidan asos solingan. O‘zbek mumtoz she’riyatining asosiy vazni. O‘zbek adabiyotiga XI asrdan boshlab kirib kelgan. Aruzda yozilgan dastlabki asar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni. Aruz vaznida hijolar sifati, ya’ni cho‘ziq yoki qisqaligining muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladi.

1. Arabiston yarim orolida joylashgan bir vodiyni nomi bo‘lib, u vodiydagi kishilarning asosiy mashg‘uloti vaqtinchalik uy-chodir tikib sotishdan iborat. Aruz tizimidagi atamalarning ko‘pchiligi shu vodiylar xalqining urf-odatlarini, ashyolari nomidan olingan.

2. Uyning (chodirning) asosini tashkil etuvchi ustunlar – ruknlardan birining nomi. Ayrim olimlarning fikriga ko‘ra, vaznning nomi aynan shu so‘zdan olingan.

3. Qays Roziy “Al-Mu’jam” asarida mazkur atamaning etimologiyasini “arz qilmoq” so‘zi bilan bog‘lagan.

II. Baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misraning oxirgi rukni.

Aruzvoriy – Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida *hazaji musammani solim* vaznida yozilgan g‘azallarga bitilgan qo‘shiqlar (surud) shu atama bilan nomlanadi.

Asllar (ko‘pligi **usul**) – Juzvlarni turli tartibda qo‘shish natijasida Xalil ibn Ahmad tomonidan hosil qilingan dastlabki ruknlar. Asllar sakkizta: Fa‘uvlun, Fo‘ilun, Mafo‘iylun, Fo‘ilotun, Mustaf‘ilun, Maf‘uvlotu, Mutafo‘ilun, Mafo‘ilatun.

Bahr – (arabcha – dengiz, ko‘pligi buhur) Aruz tizimida ruknlarning takroridan hosil bo‘luvchi vaznlar turkumi. Alisher Navoiyning “*Mezon ul-avzon*” asarida 19 ta, Boburning “*Muxtasar*”ida esa “*ariz*” va “*amiq*” bahrlari bilan birga 21 ta bahr keltirilgan.

Bayt (ko‘pligi **abyot**) – I. Arab tilida uy ma‘nosini ifodalaydi. Xalil Ibn Ahmad she‘rning eng kichik qismini ham shu so‘z bilan nomlagan.

II. Ikki misradan iborat bo‘lgan she‘r bo‘lagi.

Basit – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Mustaf‘ilun* va *fo‘ilun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she‘riyatiga xos deb qaralgan.

Doira – Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun bir-biriga yaqin bo‘lgan bahrlar kiritiladigan chizma. Unda misra, uning afo‘iylari hamda bahr nomlari kiritiladi. Misrani qaysi so‘zdan boshlab o‘qishga ko‘ra turli bahrlar hosil bo‘ladi.

“Aruziylar buhur (bahrlar)ning tafkiki uchun doira rasm qilurlar. Ul doiraning gardida vazn, vazn bahrikim o‘zga buhur

andin fakk bila hosil bo‘lur, satrlar ul vaznning ruknlarining har qaysi juzvidin qaysi bahr hosil bo‘lurini ko‘rsaturlar”. (*“Muxtasar”*)

Doirai mujtaliba – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug‘aviy ma’nosi jalb etuvchi, o‘ziga tortuvchi). Mazkur doira *hazaj, rajaz, ramal* bahrlarini birlashtiradi.

Doirai mujtami’a – Aruz doiralaridan biri bo‘lib, *sari’, jadid, qarib, munsareh, xafif, muzore’, muqtazab, mujtass, mushokil* bahrlarini birlashtiradi. Manbalarda bu doira Alisher Navoiy tomonidan yaratilganligi qayd etiladi.

“Bu mazkur bo‘lgan to‘qquz asl bahrning solimini....bir doirai azimada jam’ qilib, har birining o‘rnig‘a alohida misol kelturub, to‘qqiztasini yana bir misra’din ham istixroj qilib, ul *“Doirai mujtami’a”* deyildi va bu doira rasmi zamon zurafosidin ba’zining xayolig‘a kelib erdi, ammo faqir anga tartib berdim”. (*“Mezon ul avzon”*)

Biroq Boburning fikricha, bu doirani Xo‘ja Nosir “Me’yor ul-ash’or”da *“Doirai mushtabihai solim”* nomi bilan keltirgan.

Doirai munfarida – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug‘aviy ma’nosi yakka, yolg‘iz, yagona). Mazkur doira *mutaqorib* bahridan tashkil topgan.

Doirai muntazi’a – Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri. Mazkur doira *qarib, xafif, mushokil, sari’, jadid* bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muttafiqa – Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri (lug‘aviy ma’nosi birlashgan, hamroh bo‘lgan). Mazkur doira *mutaqorib* (fa’uvlun), *mutadorik* (fo’ilun) bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muxtalifa – Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri. Bu doirada olim *munsareh, muzore’, muqtazab va mujtass* bahrlarini birlashtirgan.

Doirai mushtabiha – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug‘aviy ma’nosi o‘xshash). Mazkur doira

sari’, *munsareh*, *xafif*, *muzore*’, *muqtazab*, *mujtass* bahrlarini birlashtiradi.

Doirai mu’talifa – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri. Mazkur doira *vofir* va *komil* bahrlarini birlashtirgan.

Fosila – (arabcha maydon, palos) Aruz tizimidagi *juzvlardan* birining nomi. To‘rt va besh harfli *juzv*. Fosila ikki xil bo‘ladi:

1. Fosilai sug‘ro (kichik fosila) – uch harakatli va bir sokin harfdan iborat.

2. Fosilai kubro (katta fosila) – to‘rt harakatli va bir sokin harfdan iborat.

Fozila – ayrim manblarda (“Aruzi Sayfiy”) aruz tizimidagi *juzvlardan* birining nomi. Ikki turga bo‘linadi:

1. Fozilai sug‘ro – besh mutaharrik (harakatli) va bir sokin harfdan iborat *juzv* bo‘lib, to‘rt qisqa bir cho‘ziq *hijo* (v v v v –) ni ifodalaydi.

2. Fozilai kubro – olti mutaharrik va bir sokin harfdan iborat *juzv* bo‘lib, besh qisqa, bir cho‘ziq *hijo* (v v v v v –)ni ifodalaydi (Bu haqda qarang: Toirov U. Farhangi istilohoti aro‘zi Ajam. – Dushanbe: Maorif, 1991. – S. 418.).

“Ikki harfli *juzv*ni sabab deb, uch harfli *juzv*ni vatad deb, to‘rt harfli *juzv*ni fosila deb va besh harfli *juzv*ni *fozila* deb atadilar...”. (“*Aruzi Sayfiy*”)

Furu’ – aruz ilmida solim ruknlarning turli tarzda o‘zgartirishi (qarang: *zihof*) natijasida hosil bo‘ladigan tarmoq ruknlar.

“Bilgilki har tag‘ayyurkim usulg‘a kirar ani “*zihof*” derlar. Ul rukni mug‘ayyarni muzohafu furu’ derlar”. (“*Muxtasar*”)

Hazaj – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. *Hazaj* bahri *mafo’iylun* ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning ikki shakli dostonchilikda qo‘llanadi

I. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) (Mafo’iylun mafo’iylun fa’uvlun (mafo’iyl)). Nizomiyning “Xusrav va

Shirin” dostoni tufayli shuhrat qozongan bu vazn “Xamsa”lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo‘lib, unda ishqiy-sarguzasht sujetlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav”, Jomiyning “Yusuf va Zulayho”, Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste’molda bo‘lgan. Jumladan, Xorazmiy “Muhabbatnoma”si va uning naziralari, Sayfi Saroyining “Suhayl va Guldursun”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro‘z” dostonlari shu vaznda yozilgan.

II. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maqsur) (Maf’uvlu mafo’ilun fa’uvlun (mafo’iyl)). Xamsalarning uchinchi dostonlari shu vaznda bo‘lib, ko‘proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo‘ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Xoju Kirmoniyning “Gavharnoma”si shu vaznda yozilgan.

Harakatli harf – Qisqa unlilar (a, i, u) bilan qo‘shib talaffuz qilinuvchi harflar. Masalan: ka-ra-mi, sa-ma-ra.

Hijriy yil hisobi – musulmon davlatlarida amalda bo‘lgan yil hisobi. Muhammad (a.s.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilgan (ko‘chib o‘tgan) yillaridan (melodiy 622-yil) boshlab hisoblanadi. *Hijriy yil hisobi* oy kalendariga, ya’ni Oyning Yer atrofidagi davriy harakatiga asoslanadi. Bunda Oyning bir aylanishi (29-30 kun) bir oy, 12 aylanishi bir yil deb hisoblanadi. *H. y. h.* da bir yil 354-355 kunga teng keladi. Shuning uchun har 33 yilda *H. y. h.* melodiy yil hisobidan 1 (bir) yil oldinga o‘tadi. Hijriy sanani melodiy sanaga quyidagi amal bilan o‘tkazish mumkin: $M = (H - H / 33) + 622$. Bunda *H* - hijriy, *M* - melodiy yil.

Hashv (hashvayn) – Aruz vaznida baytdagi ruknlarning maxsus nomi. Birinchi va ikkinchi misralarning o‘rtadagi ruknlari.

Ibtido – (arabcha – boshlanish). Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Ikkinchi misraning birinchi rukni.

Imola – Taqte' ilmida qisqa hijoni cho'ziq hijoga yoxud cho'ziq hijoni o'ta cho'ziq hijoga aylantirish uchun unli tovushni cho'zib talaffuz etish hodisasi.

Juzv – Arab tilida qism ma'nosini bildirib, jonsiz predmetlarga nisbatan qo'llanadi. Aruz she'riy tizimida arab alifbosidagi harakatli (fatha, kasra, zamma) yoki sokin harflarning birga qo'llanishidan hosil bo'ladigan *ruknn*ning kichik bo'lagi. Juzvlar uch xil: *sabab*, *vataad* va *fosila*.

Jadid – (arabcha *yangi*) *Muttafiq ul-arkon* guruhiga kiruvchi aruz bahrlaridan biri bo'lib, *fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun* ruknlaridan hosil bo'ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy tomonidan kiritilgan. Musaddas (oltilik) bahrlar tarkibiga kiradi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Komil – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Mutafo'ilun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Kvantitativ vaznlar – (nemischa “miqdor”). Misralardagi cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladigan she'riy tizimlar. Bunday vaznlar manbalarda metrik (metr – o'lchov) vaznlar nomi bilan ham yuritiladi. Hind, arab, fors-tojik, grek va yunon she'riyatidagi vaznlar, shu jumladan, aruz ham kvantitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Kvalitativ vaznlar (lotincha “sifat, urg'uli”). Misralardagi hijolar miqdorining tengligi, urg'ularning muayyan tartibiga asoslaniladigan she'riy tizimlar. Shunga ko'ra, ular uchta asosiy guruhni tashkil etadi:

1. Sillabik (bo'g'in) – bo'g'inlar yoki hijolar sonining tengligiga asoslanuvchi vaznlar.

2. Tonik (urg‘u) – urg‘uli bo‘g‘inlarning muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

3. Sillabik-tonik (bo‘g‘in-urg‘u) – bo‘g‘in va urg‘ularning miqdori hamda muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

Rus, fransuz, polyak, serb va boshqa xalqlar she‘riyati, shu jumladan, o‘zbek she‘riyatidagi barmoq she‘riy tizimi kvalitatif she‘riy tizimlar sirasiga kiradi.

Madid – Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Fo‘ilotun* va *fo‘ilun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she‘riyatiga xos deb qaralgan.

Masnaviy – (arabcha “ikki” sanoq sonini bildiruvchi “isnan” so‘zidan yasalgan bo‘lib, ikkilik ma‘nosini ifodalaydi). Sharq mumtoz she‘riyatida har juft misra o‘zaro butunlikni hosil qiluvchi, ya‘ni qofiyalanuvchi she‘riy shakl. O‘rta asrlarda yirik hajmli dostonlarga nisbatan ham, ikkilik shaklida yozilgan kichikroq hajmdagi she‘rlarga nisbatan ham masnaviy atamasi qo‘llangan. Hozirgi adabiyotshunoslikda bu atama janr va she‘riy shakl ma‘nosida qo‘llanadi.

Mufrad zihoflar – (arabcha yakka, yolg‘iz) faqat bir amal bilan o‘zgarishga uchraydigan zihoflar. Bularga *qabz*, *qasr*, *hazf*, *salm*, *qat’*, *xabn*, *kaff*, *xarm*, *hazaz*, *tash’is*, *tasbig’*, *tazyil*, *tayy*, *asb*, *tarfil*, *izmor*, *vaqf*, *kashf*, *ssalm*, *jabb*, *raf’*, *jazm* (*xazm*), *g‘azb* kiradi.

Muhabbatnoma – “Va yana ham turk ulusida bir surud (qo‘shiq)durkim, ani “Muhabbatnoma” derlar va ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va holo matrukdur” (***Mezon ul-avzon***)

Mujtass – aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri fors-tojik va turkiy she‘riyatda eng ko‘p qo‘llangan bahrlardan biri. *Mustaf’ilun* va *fo‘ilotun* ruknlarining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi.

Munsareh – aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri. *Mustaf'ilun* va *maf'uvlotu* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Muqtazab – aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri. *Munsareh* bahrining teskari tartibi, ya'ni *maf'uvlotu* va *mustaf'ilun* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Murabba' – (arabcha to'rtlik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda to'rtta rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

1. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi to'rt misradan iborat.

Murakkab bahr – *muxtalif ul-arkon*, ya'ni ikki xil asl ruknning qo'shilishidan hosil bo'ladigan bahrlarga nisbatan qo'llanadigan atama.

Murakkab zihoflar – (arabcha tarkibli) ikki va undan ortiq amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Masalan: *sarm*, *xarb*, *shatr*, *hajf (jahf)*, *shakl*, *kabl*, *xabl*, *aql*, *naqs*, *qatf*, *xazl*, *vaqs*, *xatm*, *batr*, *rab'*, *taxli'*, *jad'*, *qasm* zihoflari.

Musaddas – (arabcha oltilik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda oltita rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi olti misradan iborat.

Musamman – (arabcha sakkizlik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda sakkizta rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi sakkiz misradan iborat.

Mustazod – bir misrasi g'azalning bir yarim misrasiga teng bo'lib, yagona vazngda yoziladigan she'riy janr. Uning to'liq misralari *hazaji musammani sadru ibtido axrab*, *hashvayn makfuf*, *aruz va zarb mahzuf* yoki *maqsur* vaznida, orttirilgan misralari esa *hazaji murabbai sadru ibtido axrab*, *aruz va zarb*

mahzuf yoki *maqsur* vaznida yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi **sadr** va **ibtido**, **aruz** va **zarb** orttiriladi.

Mutadorik – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Fo'ilun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Mutalavvun – arabcha so'z bo'lib, “rang-barang”, “turlanuvchi” ma'nolarini ifodalaydi. Istiloh sifatida esa bu atama she'rni bir necha vaznda o'qish san'atini nazarda tutadi. Bunga bayt tarkibidagi hijolarni cho'ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo'shib o'qish orqali erishiladi.

“...bu aningtek bo'lurkim, she're ayturlarkim, ikki vazn birla o'qusa bo'lur”. (***Funun ul-balog'a***)

Mutaqorib – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. *Mutaqorib* bahri *fa'uvlun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrning *mutaqoribi musammani mahzuf* (*maqsur*) (Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul (fa'uvl)) shakli dostonchilikda qo'llanadi. Bu vazn Firdavsiyning “Shohnoma” asari tufayli mashhur bo'lib, keyinchalik, Nizomiyni “Iskandarnoma” dostonidan boshlab “Xamsa”lardagi beshinchi doston vazni maqomiga ega bo'ldi. Amir Xusravning “Oinai Iskandariy”, Jomiyni “Xiradnomai Iskandariy”, Navoiyni “Saddi Iskandariy” dostonlari ham shu vaznda yaratilgan. Mazkur vazn jangnoma dostonlarga xos deb qaraladi. Lekin didaktik ruhdagi qator asarlar ham shu vaznda yaratilgan. Xususan, turkiy adabiyotdagi ilk dostonlar – “Qutadg'u bilig” (Yusuf Xos Hojib) va “Hibat ul-haqoyiq” (Ahmad Yugnakiy), Sa'diyni mashhur asari “Bo'ston” shular jumlasidan.

Muttafiq ul-arkon – bir-biriga tuzilish jihatidan juda yaqin bo'lgan asl ruknlarning takrorlanishidan hosil bo'luvchi sodda bahrlarga nisbattan qo'llanadigan atama. Masalan: *mutaqorib*, *hazaj*, *ramal* va hokazo.

Muzore' – aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri fors-tojik va turkiy she'riyatda musta'mal bo'lgan

bahrlardan biri. *Mafo'iyulun* va *fo'ilotun* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Mushokil – aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri. *Fo'ilotun mafo'iyulun mafo'iyulun* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Musaddas (oltilik) bahrlar sirasiga kiradi. Arab she'riyatiga xos.

Noma – (fors-tojikcha xat maktub). Adabiyotshunoslik atamasi sifatida bu so'z ikki xil istilohiy ma'noga ega:

1. Yirik hajmli epik asarlar tarkibidagi timsollarning birlariga yozgan maktublari. “Xamsa” (Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy, Navoiy) tarkibidagi dostonlarning ko'pchiligida bunday kompozitsion unsum uchratish mumkin. Xususan, Xusravning (Farhodning) Shiringa maktubi, Shirinning javob maktubi, Majnun va Laylining o'zaro yozishmalari va hokazo.

2. Oshiqning o'z ma'shuqasiga turli ruhiy holatlarda yozgan ishqiy maktublari mazmunidagi asarlarga nisbatan “noma” janr atamasi sifatida qo'llanadi. Mazkur janrning ilk nishonalari arab va fors-tojik adabiyotida ko'rinsa-da, uning tom ma'nodagi dastlabki namunasi Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asaridir.

Paradigma – (yunoncha– shartli belgilar). Aruzda hijoning vazni, o'lchovi, ya'ni qisqa, cho'ziq yoki o'ta cho'ziq ekanligini ko'rsatuvchi shartli belgilar.

Qarib – (arabcha *yaqin*) Aruz tizimidagi *Muxtalif ul-arkon* bahrlardan birining nomi. *Mafo'iyulun mafo'iyulun fo'ilotun* ruknlaridan hosil bo'ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan. Musaddas (oltilik) bahrlar tarkibiga kiradi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Radd – (arabcha *qaytarish*) Baytning yoki she'rning muayyan bir o'rnidagi so'z, birikma yoki jumlani boshqa bir o'rinda qaytarish, takrorlash usuli. Radd ul-matla', radd us-sadr ilal ibtido va hokazo.

Masalan:

Zihi husnang/ zuhuridin / tushub har kim/ga bir **savdo**,
Bu **savdolar** / bila kavnay/n bozori/da yuz g'avg'o,

Radd ul-*aruz* ilal *ibtido*.

Rajaz – Aruz tizimidagi *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan birining nomi. *Rajaz* bahri *mustaf'ilun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Mazkur bahr asosan she'riyatda qo'llanadi. O'rta asrlarda ilmiy she'rlar shu bahrda yozilganligi uchun "urjuza" deb nomlangan.

Ramal – Aruz tizimidagi *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan birining nomi. *Ramal* bahri *fo'ilotun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrning ikki shakli dostonchilikda qo'llanadi:

I. Ramali musaddasi mahzuf (maqsur) (Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun (fo'ilon)). Bu vazn ko'proq tasavvufiy dostonlarda qo'llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" dostonlari bilan bog'liq. Alisher Navoiy "Lison-ut tayr" dostonini mazkur vaznda yaratgan. Jomiy esa bu vaznni "Salomon va Absol" dostonida qo'llagan.

II. Ramali musaddasi maxbuni abtar (Fo'ilotun fa'ilotun fa'lan (fa'lon, fa'ilun, fa'ilon)). Boburning qayd etishicha, bu vazn "g'oyat latif" bo'lsa-da, masnaviylarda ko'p qo'llanmaydi. Xusrav Dehlaviyning "No'h spehr" asaridagi bir fasl (spehr) hamda Jomiyning "Sabhat ul-abror" dostoni shu vaznda yozilgan.

Ruboiy – She'riy janr nomi. To'rt misradan iborat bo'lgan mustaqil she'r. Aruz tizimining hazaj bahriga tegishli bo'lgan 24 xil vaznda yoziladi. Bu vaznlar qaysi rukn bilan boshlanishiga ko'ra shartli ravishda axram (maf'uvlun, – – –) va axrab (maf'uvlu – – V) shajaralariga bo'linadi. Har bir *shajarada* 12 tadan vazn mavjud bo'lib, ularda mafo'iylun aslining solimi hamda quyidagi zihof va furu'lari ishtirok etadi: *maf'uvlu* – axrab; *maf'uvlun* – axram; *mafo'ilun* – maqbuz; *mafo'iylu* – makfuf; *fo'ilun* – ashtar; *fa'* – axrami majbub; *fo'* – azall; *fa'ul* – majbub; *fa'uvl* – axtam. Ruboiy qofiyalanishiga ko'ra *xosa* va *tarona* kabi turlarga bo'linadi. Ruboiy asosan falsafiy, ba'zan ishqiy va didaktik mavzularda yoziladi.

Rukn – (arabcha – ustun). Aruzda *juzv*larning qo‘shilishidan hosil bo‘luvchi baytning ritmik bo‘laklari. Ruknlar baytda to‘rtta (murabba’), oltita (musaddas) va sakkizta (musamman) bo‘lishi mumkin.

Sabab – (arabcha qoziq) Aruzda eng kichik *juzv*ning nomi. Sabab – ikki harfli *juzv*. Sabab ikki xil bo‘ladi:

1. Sababi xafif (yengil sabab) – bir harakatli va bir sokin harfdan iborat.

2. Sababi saqiyl (og‘ir sabab) – ikki harakatli harfdan iborat.

Sadr – (arabcha – rais). Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misraning birinchi rukni.

San’at – (arabcha sun’ (صنع) o‘zagidan, yaratmoq degan ma’noni ifodalaydi). “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da hunar, kasb, ustalik, mohirlik ma’nolarida sharhlangan. “San’at” so‘zi Navoiy asarlarida, shuningdek, san’atgar, san’atgariy, san’atnamoy, san’atoyin, san’atsoz, san’atfosh kabi lug‘aviy va grammatik shakllarda ham qo‘llangan. “Farhangi zaboni tojiki” kitobida “san’at” so‘zining quyidagi ma’nolari ham sharhlangan:

- takalluf dar suxan, suxanoroyi, hunarnamoyi dar nazmu nasr.

Mazmuni: so‘zda lutf (go‘zallik, nozik ma’no) yaratish, nasr va nazmda so‘zni mahorat bilan qo‘llash, hunar ko‘rsatish.

“San’at” so‘zi zamonaviy adabiyotshunoslik atamasi sifatida “...voqelikni obrazlar va yorqin manzaralar orqali badiiy ifodalashdan iborat” hodisani ifodalaydi.

Sari’ – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. *Sari’* bahri *mustaf’ilun mustaf’ilun maf’uvlotu* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning *Sari’i musaddasi matviyi makshuf* (mufta’ilun mufta’ilun fo’ilun) shakli dostonchilikda qo‘llanadi. Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoni tufayli bu bahr xamsanavislikdagi dastlabki doston vazni sifatida qat’iy maqomga ega bo‘ldi. “Matla’ ul-anvor” (Amir

Xusrav), “Tuhfat ul-Ahror” (Jomiy) va “Hayrat ul-abror” (Navoiy) dostonlari ham shu vaznda. Turkiy adabiyotda yaratilgan mashhur dostonlardan Mavlono Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul-asror” hamda Durbekning “Yusuf va Zulayho”si shu bahrda yaratilgan. Mazkur vazn falsafiy-didaktik mavzularni ifodalash uchun qulay deb hisoblanadi.

Segona ilm (“uchlik ilm”) – Qadimda filologiyaga oid ilmlar uchligi. Bular: “Ilmi aruz” (aruz vazni qonuniyatlari va shakllari haqidagi ilm), “ilmi qofiya” (qofiya va uning turlari, qofiya tarkibi haqidagi ilm) hamda “ilmi bade” (she’riy san’atlar haqidagi ilm).

Sokin harf – shu harf (tovush)dan keyin qisqa unlilarning yo‘qligini yoxud bo‘g‘in tugashini bildiradi. Misol uchun “maktab” so‘zi arab yozuvida to‘rtta harf bilan ifodalanadi - مکتب (“mim”, “kof”, “te”, “be”). Bunda “k” va “b” harflari sokin harflardir.

Suboiy – (arabcha *yettilik*) Yetti harfdan iborat bo‘lgan asl ruknlarga nisbatan ishlatiladigan atama. Masalan: *fo‘ilotun*, *mafo‘iylun*, *mustaf‘ilun* va hokazo.

Taqte’ – (arabcha – “qata’a” fe’lidan yasalgan bo‘lib, bo‘lmoq, parchalamoq degan ma’noni ifodalaydi) Aruz istilohlaridan biri sifatida baytni ritmik bo‘laklar-ruknlarga ajratish qonuniyatlarini ifodalovchi yoxud o‘rgatuvchi fasl.

Tarix moddasi – 1. Mumtoz adabiy manbalarda tarixiy sanalarni *abjad* hisobi yordamida ifodalash usuli. 2. Tarix – tarixiy sanani ifodalash uchun yozilgan maxsus she’rga nisbatan qo‘llanuvchi janr atamasi.

Tarona – *ruboiy* janrining shakliy xillaridan biri. To‘rtta misrada ham qofiya qo‘llanadigan (a, a, a, a) ruboiylar.

Tavil – 1. Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Fa‘uvlun* va *mafo‘iylun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she’riyatiga xos deb qaralgan.

2. Mutatavval – uzaytirilgan vaznlar, ya'ni bir baytda sakkiztadan ortiq rukn qo'llanadigan vaznlarga nisbatan qo'llanadigan atama.

3. Bahri tavil – uzaytirilgan vaznlarda yozilgan she'rga nisbatan qo'llanuvchi janr atamasi,

Turkiy (turkona) – G'azalchilikdagi uslublardan biri. Navoiyning "Mezon ul-avzon"ida *ramali musammani mahzuf (maqsur)* vaznida yozilgan g'azallar shunday atalgan. Asosan mazmunga e'tibor beriladigan, soda, xalqona uslubda yoziladigan g'azallar.

"Yana surudedurkim, ani "turkiy" debdurlar... ul g'oyatdin tashqori dilpisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz aysh ahlig'a sudmand va majolisoro suruddur... ramali musammani maqsur vaznida voqe'dur" (**"Mezon ul-avzon"**)

Tuyuq – Turkiy she'riyatga xos bo'lgan janr nomi. Aruzning ramali musaddasi maqsur (mahzuf) yoki fo'ilotun, fo'ilotun, fo'ilon (fo'ilun) vaznida yoziladigan to'rt misrali she'riy janr. Odatda tuyuqlarda qofiya o'rnida *tajnis* (omonim) so'zlar qo'llanadi. Navoiy va Boburning fikriga ko'ra, tajnis qo'llanishi, qo'llanmasligi yoki ularning soni tuyuqning alohida turlarini tashkil etadi. Tuyuq asosan ishqiy mavzularda yoziladi.

Uxti – Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida bir-biriga yaqin bo'lgan (bir xill *juzvlardan* tashkil topgan) *asl ruknlarga* nisbatan qo'llangan atama.

"Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikim, tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining **uxti** kerak. Agar begona bo'lsa, bu toifaning qoshinda ravo ermas". (**"Funun ul-balog'a"**)

Vasl – (arabcha ulash) 1. *Taqte'* ilmida cho'ziq hijoni qisqaga aylantirish yoki o'ta cho'ziq hijoni cho'ziq hijoga aylantirish uchun oxirgi undosh tovush (*sokin harf*)ni keyingi hijoga ko'chirish usuli.

2. Qofiya ilmida qofiyalangan so'zlar tarkibidagi raviydan keyin takrorlanuvchi harfning nomi.

Vatad – (arabcha ustunlarni bog‘laydigan arqon) Aruzda *juzv*ning nomi. Uch harfli *juzv*. Vatad ikki xil bo‘ladi:

1. Vatadi majmu’ (jamlangan vatad) – ikki harakatli va bir sokin harfdan iborat.

2. Vatadi mafruq (ajratilgan vatad) – bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harfdan iborat.

Vofir – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Mafo’ilatun* ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Arab she’riyati (aruzi arab)ga xos bo‘lgan bahrlardan.

Xafif – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. **Xafif** bahri *fo’ilotun fafo’iylun foilotun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning *Xafifi musaddasi maxbuni abtar* (fo’ilotun mafo’ilun fa’lan) shakli dostonchilikda qo‘llanadi. Bu vaznda yozilgan ilk masnaviylardan biri mashhur so‘fiy shoir Sanoiyning “Hadiqat ul-haqoyiq” dostonidir. Falsafiy-tasavvufiy pandnoma ruhida bu doston Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoniga ilhom bag‘ishlagan deb aytiladi. Biroq bu vaznda Nizomiy o‘zining to‘rtinchi dostoni “Haft paykar”ni yaratdi. Shundan boshlab, Bahrom haqidagi ishqiy-sarguzasht dostonlar shu vaznda yoziladigan bo‘ldi. Xususan, “Hasht bihisht” (Amir Xusrav), “Sab’ayi sayyor” (Navoiy), “Haft avrang” (Ashraf) va hokazo. Abdurahmon Jomiy esa Sanoiy izidan borib, bu vaznda yana bir falsafiy-didaktik dostoni “Silsilat uz-zahab”ni yaratdi.

Xumosiy – (arabcha beshlik) Besh harfdan tashkil topgan asl ruknlar (fa’uvlun, fo’ilun)ga nisbatan qo‘llanuvchi maxsus atama.

Zarb (ajuz) – Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Ikkinchi misraning oxirgi rukni.

Zihof va furu’lar – Aruz she’riy tizimida *asl rukn*larning turli tarzda o‘zgarishi (zihof) hamda o‘zgarish natijasida hosil bo‘lgan yangi ruknlar (furu’).

Zubahrayn – (arabcha ikki bahr egasi) ikki bahrda yozilgan she’r.

Zulbuhur – (arabcha bir necha bahr egasi) she'rni bir necha vaznda o'qish san'ati, yoki bir necha bahrda o'qish mumkin bo'lgan tarzda she'r yoki bayt yaratish usuli. Bunda bayt tarkibidagi hijolarni cho'ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo'shib o'qish orqali bir necha bahr hosil qilinadi.

She'r (ko'pligi ash'or) – (arabcha bilim, bilmoq) vazn va qofiyaga ega bo'lgan nutq.

“Bilgilkim, she'r asli lug'atda bilimdir va so'zning to'g'ri idroki ma'nosini berur va istilohiy jihatdan ma'nosi tartibga solingan, teng qismlarga bo'linuvchi (vazn-o'lchovga ega) va oxirgi harflari bir-biriga monand keluvchi (qofiyalangan) suxandir”. (*“Al-Mu'jam”*)

Chinga – turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan surud (qo'shiq) janrlaridan biri.

“Yana “chinga”durkim, turk ulusi zufof va qiz ko'churur to'ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag'oyat mutaassir va ikki nav'dur. Bir nav'i hech vazn bila rost kelmas va bir nav'ida bir bayt aytilurkim munsarehi matviyi mavquf bahridur va yor-yor lafzini radif o'rnig'a mazkur qilurlar...”. (*“Mezon ul-avzon”*)

Foydalanilgan ilmiy va o‘quv adabiyotlari

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
3. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
4. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
6. Баҳром Сирус. Арузи тожики. – Душанбе, 1963.
7. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
8. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 427 б.
9. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд, Қадимги давр. –Т.: Mumtoz so‘z, 2012. – 400 б.
10. Валихўжев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 1993.
11. Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992.
12. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 287-331-бетлар.
13. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. 51-53-бетлар.
14. Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
15. Tohirov S. “Aruz terminologiyasidagi “batr” va “abtar” atamallari haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). –Sam.: SamDU nashri, 2011.
16. Tohirov S. “Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq xususida”. Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – Т.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar.
17. Tohirov S. Mumtoz g‘azallar vaznini o‘rganishning ayrim jihatlari. Тил ва адабиёт муаммолари. – Сам.: СамДУнашри, 2010. 21-26-бетлар.
18. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

19. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
20. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
21. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъчам. – Душанбе: Адиб, 1991.
22. Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т., 1981.
23. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.
24. Арабско-русский словарь (Составител Х.К.Баранов). – М., 1962.
25. Фарҳанги забони тоҷики. 2-жилд. – Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

M U N D A R I J A

1-MAVZU: Kirish, she'riy vazn tushunchasi, aruz va aruzshunoslik	3
2-MAVZU: "Aruz" va uning tarkibiy qismlari, juzv va ruknlar	18
3-MAVZU: Asl ruknlarning o'zgarishi, zihof va furu'lar	33
4-MAVZU: Aruz bahrlari	46
5-MAVZU: Taqte' – aruz amaliyotining asosi sifatida	60
6-MAVZU: Turkiy she'riyatning asosiy bahrlari: hazaj (mafo'iylun), ramal (foilotun) va rajaz (mustaf'ilun)	76
7-MAVZU: Masnaviy vaznlari va variatsiyalari	86
8-MAVZU: Aruz va mumtoz she'riy janrlar	103
Ilovalar	111
Test savollari	138
Glossariy	150
Foydalanilgan ilmiy va o'quv adabiyotlari	167

